

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİRETİ

“MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ”

əlyazması hüququnda

QULİYEV COŞQUN RAUF oğlu

**“DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN VERGİLİ GƏLİRLƏRİNİN ARTIRILMASI
İSTİQAMƏTLƏRİ” mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisaslaşmanın şifri və adı: 060403

Maliyyə

İxtisaslaşmanın adı

Maliyyə nəzarəti və audit

Elmi rəhbər:

prof. XUDİYEV N.N.

Magistr proqramının rəhbəri:

prof. KƏRİMOV A.M.

Kafedra müdiri:

prof. HƏSƏNLİ M.X.

B A K I - 2 0 1 5

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ.....	3
FƏSİL 1. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN VERGİLİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞ- MASININ NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI.....	6
1.1.Dövlət büdcəsinin vergili gəlirlərinin iqtisadi mahiyyəti və dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsində onların rolu.....	6
1.2.Makroiqtisadi tənzimləmə mexanizmində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin nəzəri-metodoloji problemləri.....	16
1.3.Dövlət maliyyəsi nəzəriyyələrinə büdcə gəlirlərinin nəzəri aspektləri.	21
FƏSİL 2. DÖVLƏT GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA BÜDCƏ SİS- MİNİN VERGİLİ GƏLİRLƏRİNİN ROLU.....	28
2.1.Azərbaycanın müasir büdcə sistemi gəlirlərinin retrospektiv təhlili və onun qiymətləndirilməsi.....	28
2.2.Müasir maliyyə dayanıqlığı mərhələsində büdcə gəlirlərinin tənzim- lənməsi metodları.....	41
FƏSİL 3. DÖVLƏT BÜDCƏSİ GƏLİRLƏRİNİN PROQNOZLAŞDIRILMA- SINDA MALİYYƏ-BÜDCƏ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏ- Sİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	48
3.1.İcmal maliyyə planlaşdırılmasında maliyyə-vergi siyasətinin təkmil- ləşdirilməsi hədəflərinin dəqiqləşdirilməsi.....	48
3.2.Büdcə gəlirlərinin proqnozlaşdırılması və büdcə prosesinin təkmil- ləşdirilməsi.....	57
3.3.Büdcə gəlirlərinin icrası və onun təkmilləşdirilməsi.....	67
NƏTİCƏ.....	75
ƏDƏBİYYAT.....	77
REFERAT.....	79

Ğİ R İŞ

Mövzunun aktuallığı. Yaşadığımız son on illik Azərbaycan iqtisadiyyatında görülən işlərin, əldə olunmuş nailiyyətlərin miqyası baxımından böyük tarixi inkişaf dövrüdür. Bu mənada ötən on ildə iqtisadi inkişafın konseptual əsaslarını nəzərdən keçirmək və əldə edilmiş nəticələri təhlil etmək böyük maraq kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, 10 illik qısa tarixi inkişaf dövründə ölkədə iqtisadi quruculuq sahəsində əldə edilən uğurlar nə qədər çətin olsa da həyata keçirilən müstəqil dövlət quruculuğunun güclü sosial-iqtisadi bazasının formalaşdırılmasında həlledici rol oynamışdır.

Bazar münasibətlərinə doğru hərəkət etdiyimiz bir vaxtda yeni sistemin tərkibində mühüm rol oynaya biləcək məsələlərdən biri maliyyə sistemidir. Maliyyə sisteminin aparıcı həlqəsini isə dövlət maliyyəsi təşkil edir ki, onun da mühüm elementlərindən biri dövlət büdcəsidir. Dövlət büdcəsi isə iqtisadiyyatda çox önəmli əhəmiyyətli rol oynayır. Hər bir dövlətdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının da müstəqillik əldə etdikdən sonra, istehsal münasibətlərinin yeniləşdiyi və iqtisadiyyatına dünya pəncərəsi açıldığı dövrdə stabil maliyyə bazasının və dövlət gəlirlərinin strukturunun dəyişməsi zərurəti də meydana çıxdı.

Bu maliyyə bazası əsasında dövlət özünün iqtisadi, siyasi, sosial və hərbi inkişafını təmin edir. Başqa sözlə desək, müstəqilliyimizin qorunması, hər bimizin güclənməsi, xarici aləmdə nüfuzumuzun artması, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün dövlət gəlirlərinin səviyyəsindən və onun səmərəli istifadəsindən asılıdır. Ona görə də dövlət gəlirlərinin artırılması və təkmilləşdirilməsi qarşıda duran əsas iqtisadi vəzifələrdəndir. Bunun üçün isə dövlət gəlirlərinin tərkibi, quruluşu, mənbələri, onun səfərbərliyə alınması metodları və s. kompleks şəkildə analiz edilməlidir.

Dövlət büdcəsinin tərkibinlə təhlillə ehtiyacı olan məsələlərdən biri büdcənin vergili gəlirləridir. Büdcə gəlirləri iqtisadiyyata çox aktiv təsiri olan mürəkkəb bir anlayışdır. Müasir iqtisadi şəraitdə bu məsələ aktual problem olduğundan, məhz buna görə də mən bu mövzunu seçmişəm və çalışmışam ki, araşdırmalar və təhlillər aparmaqla bu məsələ ilə bağlı bəzi problemləri açıqlayam.

Tədqiqatın məqsədi. Bazar iqtisadiyyatı dövründə olan Azərbaycanda iqtisadiyyatın mövcud şəraitində büdcənin gəlir bazası daha da möhkəmləndirilməlidir, yəni o ÜDM-nin əhəmiyyətli hissəsini özündə birləşdirməlidir.. Lakin müəyyən məkan və zaman daxilində büdcənin gəlir və xərclərinin uyğun gəlməməsi labüddür və obyektiv zərurətdən doğur. Ona görə də tədqiqatın məqsədi elə bir fiskal-vergi hədəflərinin öyrənilməsi və təklif edilməsidir ki, bu büdcə gəlirlərinin iqtisadi mahiyyətini açıqlamaq, onun digər makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəsini təhlil etmək, büdcə gəlirlərinin alınması üsullarının və istiqamətlərinin, eləcə də onun daxili və xarici mənbələrinin müəyyən edilməsini təmin etmiş olsun. Lakin, bu zaman elə üsullar, istiqamət və mənbələr seçilməlidir ki, maliyyə –büdcə siyasətinin stimullaşdırıcı effektini neytrallaşdırmasın.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Mövzuda tədqiqatın obyektı dövlət büdcəsidir. İlk növbədə dövlət büdcəsi, onun makroiqtisadi sabitliyin təmin olumasında rolu təhlil edilir Tədqiqatın predmeti isə vergili gəlirlərdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş qanunlar, Mərkəzi Bank, İqtisadi İnkişaf və Maliyyə Nazirliklərinin, Dövlət statistika komitəsinin hesabatları, bu sahədə nəşr edilmiş elmi ədəbiyyat, kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilmiş məlumatlar və s. təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Respublikamızda büdcə gəlirlərinin, xüsusilə onun vergili gəlirlərinin artırılması düzgün fiskal siyasət nəticəsində mümkün

ola bilər. Bunun reallaşması üçün müəllif tərəfindən aşağıdakı nəzəri və praktiki təkliflər edilmişdir:

- Bütçənin vergili gəlirlər bazasının genişləndirilməsi üçün iqtisadiyyatın real sektorunun inkişaf etdirilməsi;
- Birbaşa vergilərin vergitutma bazasının genişləndirilməsi;
- Vergili gəlirlərin dinamikasının ÜDM-nin trendinə korelyasion əlaqəsinin təmin edilməsi;
- Regionlarda sahibkarlığın, turizmin, aqrar və emaledici strukturların davamlı inkişafının reallaşdırılması.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ölkədə mövcud olan bütçə gəlirləri məsələsinin öyrənilməsi və təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, bütçə gəlirlərinin iqtisadiyyata təsiri praktiki müstəvidə öyrənilməlidir. Məhz bu səbəbdən də Maliyyə Nazirliyi tərəfindən bütçə gəlirlərinin optimallaşdırılması ilə bağlı kompleks tədbirlər işlənilib hazırlanması məqsədə uyğundur. Lakin, qeyd etməliyik ki, respublikamızda Maliyyə Nazirliyinin nəzdində bütçə gəlirləri problemi ilə məşğul olan ayrıca elmi mərkəz yoxdur. Elmi mərkəzin yaradılması isə iqtisadiyyatın müasir dövründə aktual problem olan bu məsələnin həllində mühüm rol oynaya bilər.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiyanın quruluşu referatdan, girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən və istifadə olunmuş ədəbiyyatdan ibarətdir. Birinci fəsil üç sualdan ibarət olmaqla bütçə sistemə aid nəzəri məsələləri əhatə edir. İkinci fəsil üç sualı əhatə etməklə, müasir dövrdə Azərbaycanda fiskal siyasət və onun iqtisadiyyatın tənzimlənməsində rolu, onun makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəsi və maliyyələşdirilmə mənbələri təhlil olunur. Nəhayət, üçüncü fəsil fiskal idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məsələləri və dünya təcrübəsində bütçə mənbələrinin araşdırılması və Azərbaycana tətbiqinin qiymətləndirilməsi öyrənilir.

FƏSİL 1. DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN VERGİLİ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞ- MASININ NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI.

1.1.Dövlət büdcəsinin vergili gəlirlərinin iqtisadi mahiyyəti və dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsində onların rolu.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin mövcudluğunun zəruriliyi və şərtlərinin tədqiqi ən vacib problemdir. Onun zəruriliyi birincisi istehsalın daima genişlənməsinə olan tələbatın ödənilməsi ilə bağlıdır. İkincisi, bu istehsalın tənzimlənməsi ilə əlaqədar olmayan mövcud sosial və idarəetmə strukturunun saxlanması, müdafiə edilməsi zəruriyyətindən irəli gəlir. Dövlət gəlirlərinin zəruriliyini müəyyən edən bu və digər amillər heç də onu əmələ gətirən şərt (şərait) rolunu oynamır. Çünki dövlət gəlirləri üçün ən başlıca şərait yaradan amil səmərəli iqtisadi artım və ictimai əmək məhsuldarlığıdır. Əgər istehsalın və əmək məhsuldarlığının səviyyəsi adamların milli gəlirin ilkin bölgüsündə ən zəruri tələbatının ödənilməsi üçün belə kifayət etmədiyi bir halda dövlət gəlirlərinin iqtisadi baxımdan normal olaraq formalaşmasından söhbət gedə bilməz. Ona görə də iqtisadi artım, əməyin məhsuldar qüvvəsinin yüksəldilməsi amilləri dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasının başlıca şərtidir. Çünki dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşması mövcud iqtisadi sistem və strukturunun normal fəaliyyət göstərməsi kimi obyektiv zəruriyyətindən irəli gəlir. Hələ ki, dünya miqyasında dövlət büdcəsi gəlirləri olmadan həmin funksiyaları icra edəcək elə bir iqtisadi sistem və yaxud model formalaşmamışdır. Və çətin ki, gələcəkdə də dövlət gəlirləri funksiyalarını tamamilə yerinə yetirə biləcək hər hansı bir model formalaşsın. Bu baxımdan dövlət büdcəsi gəlirləri mühüm bir sosial (sosial funksiyaları icra etmə baxımından) və iqtisadi (iqtisadi məzmununa görə) kateqoriya olmaqla mövcud iqtisadi sistemin mühüm atributunu təşkil edir. Ona görə də dövlət gəlirləri bərabər şərait daxilində cəmiyyət üzvlərinin əlavə əmək sərfini və onun müəyyən pul vəsaitləri və ya əşyalaşmış formada ifadəsini tələb edir. Çünki dövlət büdcəsi gəlirləri onların praktiki olaraq istifadəsi baxımından

həm yığım fondunun və həm də əhalinin əsas əmək haqqından əlavə maddi və mənəvi tələbatının, ödənilməsi cəhətindən obyektiv olaraq müəyyən bir məbləğdə vəsait tələb edir. Beləliklə, dövlət gəlirlərinin fasiləsiz artımı tamamilə obyektiv bir proses olmalıdır ki, bu da öz növbəsində ümumi daxili məhsulun (ÜDM), milli gəlirin daima çoxalması ilə şərtləşir. Bu cəhətdən dövlət gəlirlərinin, o cümlədən büdcə gəlirlərinin mühüm hissəsini təşkil edən vergiləri heç də mütləq mənada istehsalçılardan özgələşmiş gəlir kimi başa düşmək düzgün olmazdı, bunu sözün geniş mənasında müvəqqəti özgələşmiş gəlir növü kimi qiymətləndirmək lazımdır. Bununla belə müvəqqəti özgələşmiş gəlirlər səviyyəsi də, milli gəlirin ünsürləri nisbəti də müəyyən ədalətli məqsəd və prinsiplərə əsaslanmalıdır. Gəlirlərin formalaşması və idarə edilməsinin özü də həmin məqsəd və prinsiplərə əsaslanmalıdır. Gəlirlərin idarə edilməsi prosesi isə öz növbəsində elmi, məntiqi ardıcılığa əməl olunmasını tələb edir.

Dövlət büdcəsi gəlirləri birinci növbədə müəssisə və təşkilatlarda yaranan xalis gəlirlərin ilkin qaydada bölüşdürülməsi ilə şərtləşir. Bunu mərkəzləşmiş (dövlətləşmiş) xalis gəlirlər məbləği də adlandırmaq olar. Lakin ilkin gəlirlərin bölüşdürülməsi nisbəti sabit qalmır və daima dəyişdirilir. Dövlət gəlirlərinin ilkin bölüşdürülməsi sözün geniş mənasında milli gəlirin bölüşdürülməsini əhatə edir. Dövlətin büdcəsi gəlirləri ilə dövlət müəssisələrinin gəlirləri arasındakı nisbət, hədd şərti xarakter daşıyır, çünki bu eyni mülkiyyət çərçivəsində baş verir. Burada gəlirlərin dövlət gəlirlərinə və müəssisə gəlirlərinə ayrılması aşağıdakı amillərin qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən edilir: a) yaradılmış mövcud xalis gəlirlərin həcmilə, kəmiyyətilə; b) xalq təsərrüfatının maliyyə və material resurslarına (yığım üçün) tələbatı ilə; v) ictimai, sosial tələbatla; q) dövlət müəssisələrinin özünümaliyyələşdirmə prinsipi əsasında istehsal fəaliyyətlərinin normal davam etməsi zəruriyyətilə.

Demək, dövlət gəlirlərinin həcmi bütün müəssisələrin, o cümlədən qeyri-dövlət müəssisələrinin rentabelli, mənfəətli işləməsi səviyyəsindən asılıdır.

Gəlirlərin dövlətləşmə səviyyəsi bərabər şərait daxilində yuxarıda göstərilən məcmuu amillərlə şərtlənir. Gəlirlərin dövlətləşmə (mərkəzləşmə) səviyyəsi bazar münasibətləri şəraitində xeyli dərəcədə aşağı enmişdir. Dövlət gəlirləri ilə müəssisə gəlirlərinin tənzim edilməsində mənfəətdən ayrımlarla yanaşı ƏDV, aksizlər də mühüm rola malikdir. Lakin ƏDV və aksizlərin bir iqtisadi kateqoriya kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri onların milli gəlirin həm ilkin və həm də yenidən bölüşdürülməsi sistemi ilə əlaqələşməsidir. ƏDV və aksizlərin belə bir təbiəti maliyyə sistemi və qiymət mexanizmləri ilə üzvi halda vahidlik təşkil etmələri ilə bir daha mürəkkəb bir iqtisadi sistem əmələ gətirmiş olur. Qeyd etmək lazımdır ki, hələ keçmiş SSRİ vaxtında bir növ indiki ƏDV-ni xatırladan dövriyyədən verginin milli gəlirin reallaşması forması, ilkin yoxsa yenidən bölüşdürmə, yoxsa eyni zamanda həm ilkin, həm də yenidən bölüşdürmə kateqoriya olması haqqında iqtisadçılar arasında yetkin fikir yox idi. Məsələn, V.P.Dyarenko və A.Paşkov dövriyyədən vergini eyni zamanda milli gəlirin həm ilkin, həm də yenidən bölüşdürülməsi forması hesab edirdilər. V.Kuts, Q.Toçilnikov, İ.Kraspolobov və digərləri onu yalnız milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsinin forması kimi qiymətləndirirdilər. Həmin problemə yenidən qayıtmaq üçün mühüm nəzəri, metodoloji və praktiki əhəmiyyəti vardır. Birincisi, ona görə ki, dünyanın bir çox ölkələrində dövriyyədən vergilər sistemi hələ də tətbiq edilir. İkincisi, "dövriyyədən vergilər" kateqoriyası kimi, "ƏDV"-si kateqoriyası da indi təxminən həmin məzmununda və istiqamətdə fikir ayrılığına səbəb olmuşdur. Üçüncüsü, həm dövriyyədən vergilərin və həm də ƏDV-nin pozitiv və neqativ cəhətlərini müqayisə etməklə bizcə səmərəli orta bir mövqedə (optimallıq mənasında) dayanmaq olar. İstər dövriyyədən vergilər və istərsə də ƏDV-si ilə əlaqədar meydana çıxan elmi mübahisələrin başlıca səbəbi birinci növbədə "ilkin" və "yenidən bölüşdürmə" anlayışlarını bir-birindən ayırmaq üçün dəqiq meyarın olmamasıdır. Bir qayda olaraq "yenidən bölüşdürmə" anlayışı maddi və qeyri maddi sahələrin, ayrı-ayrı mülkiyyət

formasının mövcudluğu, habelə əmtələrin istehsal məkanı ilə onların satışı arasındakı uyğunluğun olmaması ilə izah edilir. Lakin bizcə problem yalnız meyarlarla deyil, həm də həmin meyarlarla bağlı sferalarda dövriyyədən vergi və ƏDV-nin necə, hansı qaydada və mexanizmlə qiymətləndirilməsidir. Bizcə qiymətin dəyərdən bütün kənarlaşma hallarını yenidən bölüşdürmə prosesi kimi qiymətləndirmək olmaz. Belə kənarlaşma əmtələrin (məhsulların) sahələr, iqtisadi bölmələr, mülkiyyət formaları ilə bağlı olduğu halda yenidən bölüşdürmə konsepsiyasına uyğun gələ bilər. Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki, ƏDV-si bölgü münasibətləri və istehsal sferası ilə üzvü əlaqədə olan mürəkkəb bir iqtisadi kateqoriyadır. Çünki burada həm istehsal, həm də maliyyə və qiymət sistemi bir-birinə nüfuz etmiş olur. Bundan başqa, nəzərə almaq lazımdır ki, ƏDV, aksizlər bu və ya digər formada (müstəqim və qeyri-müstəqim halda) aşağıdakı yenidən bölüşdürmə münasibətləri ilə əlaqədar olur:

a) istehsal və qeyri-istehsal sferaları arasında; b) iqtisadiyyatın bölmələri üzrə; v) maddi istehsal sahələri üzrə; q) ödəmə fondu, istehlak və yığım fondları arasında; dövlət əhali arasında; əhali qrupları arasında və s.

Maliyyə və gəlirlər bir bölgü kateqoriyası kimi digər kateqoriyalardan fərqlənirlər. Çünki dəyərlərin maliyyə vasitəsilə bölgüsü və yenidən bölgüsü maliyyə resursları forması alır. Maliyyə resurslarına yalnız pul gəlirləri deyil, yığım da daxildir. Gəlirlər kimi, maliyyə resursları da həm ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinə və həm də dövlətə məxsus olur. Bu resurslar əhalinin əmək haqqı formasında olan pul vəsaitlərindən mahiyyət etibarilə fərqlənir. Maliyyə resurslarının idarə edilməsində həmin resurslarla maliyyə fondları arasındakı nisbətə nəzərə alınmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki ümumi pul vəsaitləri sistemində maliyyə fondunu müəyyən etmədən maddi və qeyri maddi istehsal sahələrinin tələbatını ardıcıl olaraq təmin etmək mümkün deyildir.

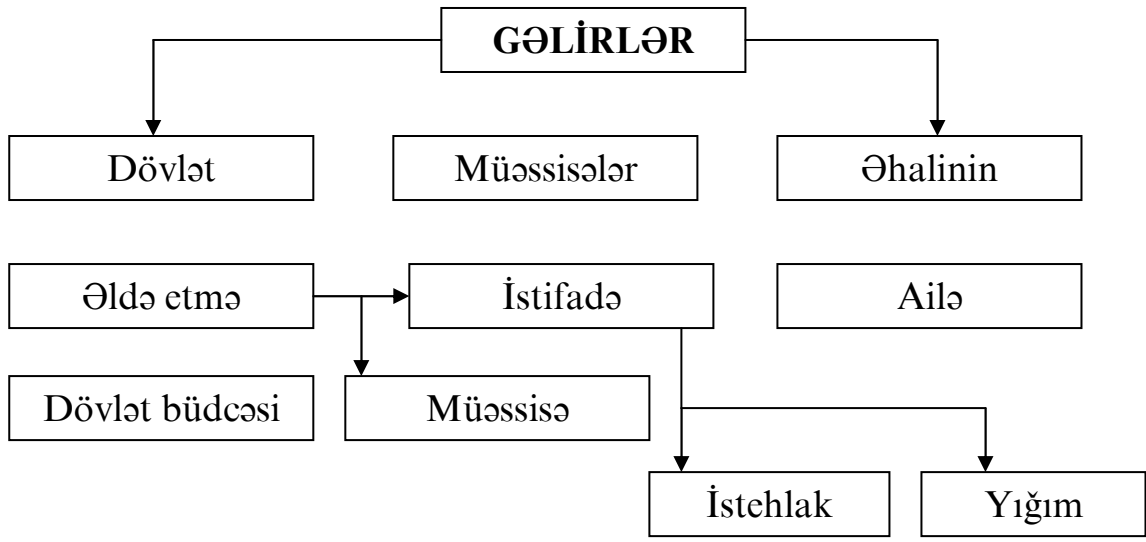
Maliyyə, gəlirlərin formalaşması və digər proseslərlə bağlı olduğuna görə onların idarə edilməsi qiymət, əmək haqqı, kredit və s. ilə sistemli, paralel halda həyata keçirilməlidir. Hətta biz deyərdik ki, qiymət konkret pul vəsaitlərinin sonrakı növbəti kəmiyyətə bölüşdürülməsi prosesinin başlanğıcını təşkil edir. Qiymət nəinki yenidən bölüşdürmədə, həm də ilkin bölüşdürmədə dəyərlərin (s+v+m) müstəqil iqtisadi forma almalarında əsas rol oynayır. Həmin iqtisadi formaların hərəsinin öz müstəqil təyinatı və məzmunu vardır. Ona görə də həmin dəyər və gəlir formaları elə bölüşdürülməlidir ki, bu prosesdə elmi prinsiplərə və mülahizələrəməl edilmiş olsun. Burada ən vacib məsələlərdən biri qiymət, maliyyə prosesləri və metodlarının optimal şəkildəəlaqələndirilməsidir.

Göstərdiyimiz kimi, gəlirlər həm ayrı-ayrı fərdlərin, sosial qrupların və həm də dövlətin mövcudluğu üçün həmişəəsas şərt olmuşdur. Gəlirlər çox olduqda istehlak da normal səviyyə alır və yığım üçün vəsait ayırmaq da mümkün olur. Lakin tarixən və indinin özündə gəlir konsepsiyası hər bir adam və sosial qrup üçün müxtəlif olmuşdur: Biri gəliri maksimum həddəçatdırmaq istəmiş, digəri isə sadəcə olaraq yaşamaq üçün ondan istifadə etmişdir.

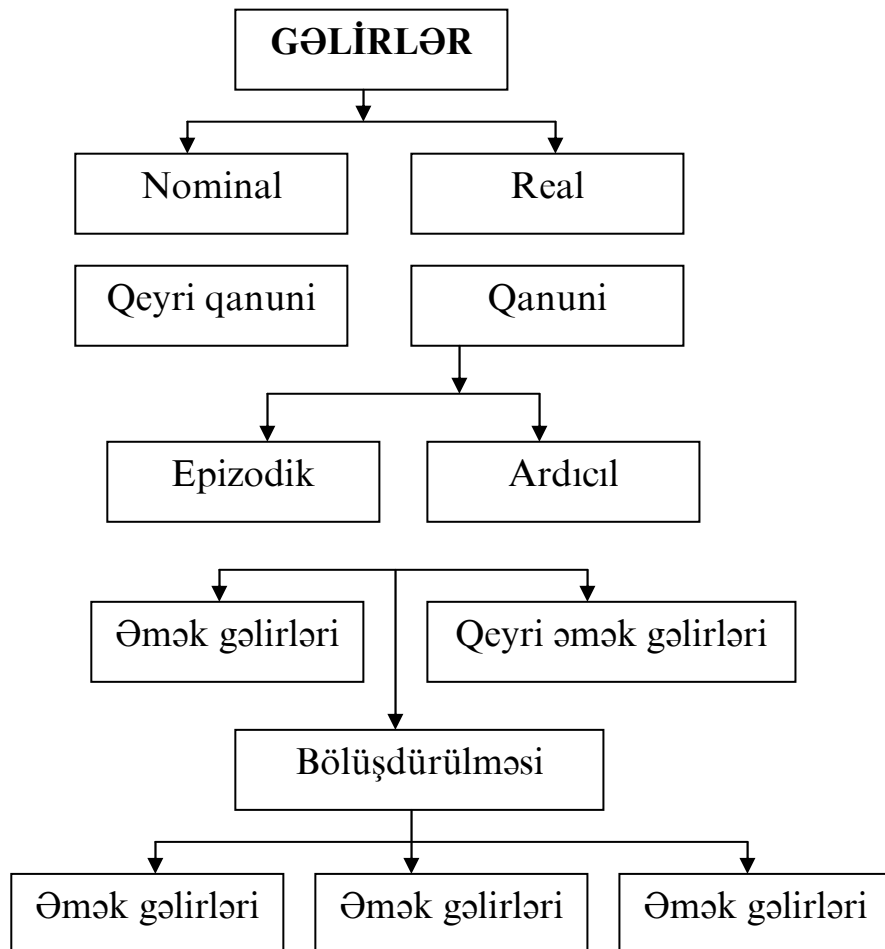
Gəlirlərin özünə məxsus formalaşma və hərəkət etmə və idarəetmə dairəsi vardı. Gəlirlərin idarə edilməsi problemləri bizim digər bir monoqrafiyada genişərh edilmişdir. Bunu (sadələşmiş halda aşağıdakı sxem 1-dəki kimi vermək olar).

Müasir dövrdə istər ayrı-ayrı adamların və istərsə də müəssisə və dövlətin gəlirləri özünəməxsus forma və metodlarla formalaşır. Lakin bu xüsusiyyətdən asılı olmayaraq gəlirlər nəticə etibarilə bölüşdürülməli və istifadə edilməlidir. İqtisadi ədəbiyyatlarda və real həyatın özündə gəlirlər özünü müxtəlif formalarda ifadə edir. Bunu 1-ci sxemdəki kimi təəəvvür etmək olar.

Sxem 1.

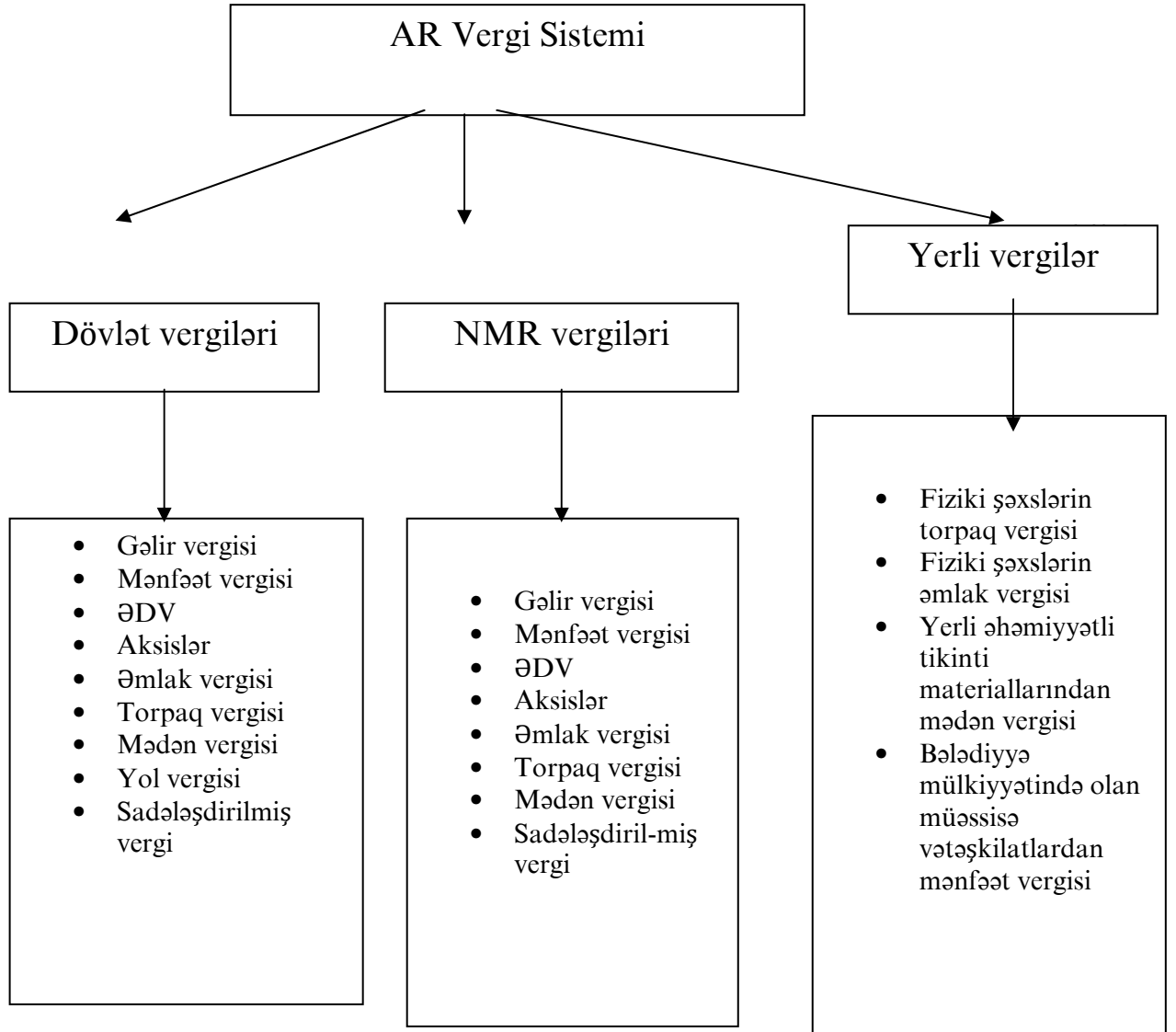

Sxem 2.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsinin ilk illərində bir çox sahələrdə olduğu kimi vergi sahəsində də dərin böhran yaşanmışdır. Bunu aradan qaldırmaq üçün isə qarşıda duran əsas məsələlərdən biri bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun vergi sistemi sahəsində hüquqi bazanın formalaşdırılması olmuşdur. Belə ki, 1991 – ci ilin yanvarında “Əlavə Dəyər Vergisi” və “Aksis Vergisi”, 1992 –ci ildə “Mənfəət Vergisi”, “Gəlir Vergisi”, “Dövlət Vergi Xidməti”, 1993 –cü ildə “Torpaq Vergisi” haqqında qanunla qəbul edilmiş və 1992-ci ildə Vergi İdarəsi fəaliyyətə başlamışdır. 1994 – ci ildən etibarən isə ölkədə aparılan köklü islahatların tərkib hissələrindən biri vergi sistemini və onun qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi oldu. Bir çox qanun və qərarlar qəbul edildi və xüsusilə, özəl sektorun inkişafı məqsədilə 7 yanvar 1994 – cü ildə “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarların inkişafı sahəsində maneələrin aradan qaldırılması haqqında” Prezident fərman imzaladı. Vergi sisteminin mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə olunmasındakı çətinlikləri ortadan qaldırmaq və vahid qanunvericilik bazasında idarə edilməsini təmin etmək üçün 2000–ci il iyulun 11–də Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi qəbul edildi. Hazırda Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi qüvvədə olan Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Ölkənin vergi sistemi və vergi qanunvericiliyində mütəmadi olaraq əlavə olaraq və dəyişikliklər edilir ki, bunlarda ilk növbədə dövlətin iqtisadi və vergi siyasətində, milli iqtisadiyyatın quruluşunda baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin ümumi quruluşu aşağıdakı şəkildəki kimidir. (Bax şəkil 3.)

Azərbaycan vergi sistemini təşkil edən vergiləri 3 qrupa ayırmaq olar. Bunlar: gəlirlərdən alınan vergilər, mülkiyyətə görə vergilər, mal və xidmətlərə görə vergilərdir. Gəlirlərə görə vergilər fiziki şəxslərin gəlir vergisindən, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisindən, sadələşdirilmiş vergidən ibarətdir. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi muzzdlu işləəlaqədar gəlirlərdən tutulan vergilərə ayrılır. Qüvvədə olan Vergi Məcəlləsinə görə gəlir vergisi 14% dərəcəsi ilə

tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, aylıq gəlirin 200 manata qədəri vergiyə cəlb olunmur.

Mənfəət vergisinin vergitutma obyektı hüquqi şəxslər, kredit və sığorta təşkilatları, hüquqi şəxslərin filalları, qeyri – rezident müəssisələrin daimi nümayəndəliklərinin mənfəətidir. Mənfəət vergi dərəcəsi 20%-dir. O cümlədən dividendlərdən, faizlərdən, royaltidən 10% dərəcəsində vergi alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, son on ildə mənfəət vergisinin dərəcəsi 7% azaldılmışdır.

Sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri əlavə dəyər vergisi ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçməyən, vergi tutulan əməliyyatların məbləği bir il üçün hüquqi şəxslər üçün normativ və ondan az, fiziki şəxslər üçün isə mövcud normativ və ondan az olan şəxslərdir. Sadələşdirilmiş vergi Bakışəhəri üzrə 4%, digər bölgələr üçün isə 2% dərəcəsi ilə tutulur.

Mülkiyyətə görə vergilərə əmlak vergisini və torpaq vergisini əlavə etmək olar. Əmlak vergisi fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən ödənilir. Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi dövlət büdcəsinə, fiziki şəxslərin əmlak vergisi isə yerli büdcələrə ödənilir. Hüquqi şəxslərin əmlak vergisinin vergitutma obyektı müəssisənin balansında olan əsas vəsaitləri, avtonəqliyyat və s. əmlakın dəyəridir. Ancaq torpaq vergisi hesablanarkən onun təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınır.

Mal və xidmətlərə görə vergilərə əlavə dəyər vergisi, aksis vergiləri, mədən vergisi, yol vergisi, gömrük vergiləri və rüsumları daxildir.

Vergi sistemində 3 əsas elementdən biri vergi idarəsidir. Azərbaycanda vergi siyasətinin həyata keçirilməsini, dövlət büdcəsinə vergilərin və daxilolmaların yığılmasını təmin edən və bu sahədə dövlət nəzarəti həyata keçirən, 2000 – ci il 11 fevral tarixində yaradılmış mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı Vergilər Nazirliyidir. Vergi sistemində vergi daxilolmalarını artırmaq üçün düzgün islahatlar aparılmalıdır. Vergi dərəcələri həmişə tarazlıq

vəziyyətində saxlanılmalıdır. Hal– hazırda Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə görə ölkənin vergi sistemində aşağıdakı vergi növləri daxildir. (Bax cədvəl 3.)

Cədvəl 3.

Vergi növləri	Vergi dərəcələri
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	14 – 30 faiz
Mənfəət vergisi	20 faiz
Əlavə dəyər vergisi	18 faiz, 0 faiz
Aksislər	Aksis malların növləri üzrə
Hüquqi və fiziki şəxslərin əmlak vergisi	0,1% - fiziki şəxslərdən, 1% hüquqi şəxslərdən və texnikanın növünə görə
Hüquqi və fiziki şəxslərin torpaq vergisi	Regionlar və torpağın təyinatına görə
Yol vergisi	Avtonəqliyyatın növlərinə görə
Mədən vergisi	Faydalı qazıntıların növlərinə görə
Sadələşdirilmiş vergi	2 – 4 faiz

Hər bir dövlətin iqtisadi vəzifələrini həyata keçirilməsinin maddi əsasını dövlət büdcəsi təşkil edir. Məlumdur ki, dövlət bir sıra iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirir və onun iqtisadi, sosial, siyasi və başqa sahələrində çoxsaylı, çoxşaxəli işləri yerinə yetirilməsi üçün maliyyə vəsaiti tələb edir. Elə bu məqsədlə pul vəsaitləri fondlarını yaratmaq məcburiyyətində və qeyd etdiyimiz sahələrdə fəaliyyətləri həyata keçirmək üçün bu pul vəsaitləri fondlarında istifadə etməli olur. Aydın məsələdir ki, əksər problemlərin həlli toplanan pul və vəsaitlərin qədərindən asılıdır. Belə ki, iqtisadiyyatın inkişafı, tərəqqisi bununla şərtləşir ki, nəticə etibarilə ondan asılıdır. Dövlət öz funksiyaların yerinə yetirmək üçün istifadə etdiyi büdcəyə gəlirləri müxtəlif

mənbələrdən əldə edir. “Büdcə Sistemi Haqqında Qanun”–nun 9 – cu maddəsində göstərilir ki, Azərbaycanda bu mənbələri: vergilər, qrantlar və digər mənbələrdən olan gəlirlərdir. Əksər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da vergilər büdcə gəlirlərində önəmli yer tutur.

1.2.Makroiqtisadi tənzimləmə mexanizmində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin nəzəri-metodoloji problemləri

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin makro və mikro səviyyəli ehtiyatlarından istifadə edilməsi ən vacib problemdir. Bu, dövlətin, həm də əhəlinin və ordunun başlıca iqtisadi müdafiə mexanizmidir. Ona görə də gəlir mənbələrinin formalaşması və gəlir növlərinin özünün iqtisadi baxımdan düzgün təsnifata ayrılması və konkretləşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə təsnifata ayırma nəinki makro, həm də mikro səviyyəli baxımından da son dərəcə önəmlidir. Məsələn, mikro səviyyəli baxımdan müəssisə gəlirləri (mənfəətinin) mənbəyini məhsulun reallaşması, əmlakın reallaşması, ayrı-ayrı əməliyyat, maliyyə və digər fəaliyyət üzrə formalaşmasıdır ki, bu da mühasibat uçotu və vergi uçotu baxımından başlıca rola malikdir.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin optimallaşdırılması bu baxımdan onun formalaşması, bölgüsü və istifadəsi üzrə müvafiq tədbirlərin görülməsi və həyata keçirilməsi sistemidir. Burada ən başlıca məsələ cari və proqnozlaşdırılan dövrdə dövlət gəlirlərinin optimal səviyyəyə çatdırılması və onun bölüşdürülməsi prinsiplərinə əməl olunmasıdır.

Dövlət büdcəsi gəlirləri dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının yaradılması və istifadəsi zamanı meydana çıxan bölgü münasibətlərini ifadə edir və iqtisadi alət kimi xalq təsərrüfatının sabit inkişafında fəal istifadə olunur. O nəinki ölkənin iqtisadi və sosial inkişafını zəruri hallarda pul ehtiyatları ilə təmin edir. Həmçinin bir iqtisadi alət kimi xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri, ölkənin əraziləri arasında dəyər proporsiyalarının

tənzimləşdirilməsinə, ictimai istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına, material, əmək və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasında əmək kollektivlərinin maddi marağının yüksəldilməsinə fəal təsir göstərir. Dövlət gəlirlərinin optimallaşdırılması meyarları, vəzifələri və funksiyalarını aşağıdakı sxemlər halında vermək olar.

Sxem 1

Dövlət gəlirlərinin idarə edilməsi meyarları, vəzifələri və funksiyaları

Meyarları	Vəzifələri	Strateji funksiyaları
1. Dövlət gəlirlərinin formalaşmasının sistemli xarakteri.	1. Dövlət gəlirlərinin maksimum səviyyəyə çatdırılması.	1. Dövlət gəlirlərinin idarə edilməsi üzrə məqsədli konsepsiya və proqramların hazırlanması.
2. Dövlət gəlirlərinin formalaşmasının mütəmadiyi, ardıcılığı.	2. Gəlirlərin formalaşmasında cari və strateji məqsədlərin əlaqələndirilməsi.	2. Gəlirlərin hüquqi və normativ tənzimləyicilərinin müəyyən edilməsi.
3. Dövlət gəlirlərinin formalaşmasının əsasən məcburi, qismən könüllü xarakteri.	3. Dövlət gəlirləri və xərcləri strukturunun optimallaşdırılması və onun real və potensial resurslara uyğunlaşdırılması.	3. Gəlirlərin bazar tənzimləyicilərinin təkmilləşməsi.
4. Gəlirlərin idarə olunmasının sahələrarası menecment (maliyyə, istehsal, investisiya, ümumi) xarakteri inteqrativ təbiəti.	4. Dövlət gəlirlərinin formalaşmasının bir qayda olaraq ÜDM-un həcmnin hesabına səy göstərilməsi; gəlir tutumlu məhsul istehsalının artırılması.	4. Gəlirlərin formalaşmasında alternativ variantların seçilməsi və dəqiq informasiyalar əsasında onların əsaslanması.
5. Gəlirlərin idarə edilməsinin çox variantlılığı və büdcə layihələrinin alternativliyi.	5. Dövlət gəlirlərinin formalaşması prosesində müəssisələrin özünün maliyyələşdirmə zəruriyyətinin nəzərə alınması.	5. Gəlirlərin formalaşması, bölgüsü və istifadəsinin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması.

6. Dövlət gəlirlərinin bölüşdürülməsində optimal nisbətlilik və s.	6. Dövlət gəlirlərinin artırılmış risk əsasında əldə edilməsinin məhdudlaşması.	6. Gəlirlərin formalaşması istifadəsi üzərində səmərəli nəzarət sisteminin yaradılması və həyata keçirilməsi.
--	---	---

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsinin ilk illərində bir çox sahələrdə olduğu kimi vergi sahəsində də dərin böhran yaşanmışdır. Bunu aradan qaldırmaq üçün isə qarşıda duran əsas məsələlərdən biri bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun vergi sistemi sahəsində hüquqi bazanın formalaşdırılması olmuşdur. Belə ki, 1991 – ci ilin yanvarında “Əlavə Dəyər Vergisi” və “Aksis Vergisi”, 1992 –ci ildə “Mənfəət Vergisi”, “Gəlir Vergisi”, “Dövlət Vergi Xidməti”, 1993 –cü ildə “Torpaq Vergisi” haqqında qanunla qəbul edilmiş və 1992-ci ildə Vergi İdarəsi fəaliyyətə başlamışdır. 1994 – ci ildən etibarən isə ölkədə aparılan köklü islahatların tərkib hissələrindən biri vergi sistemini və onun qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi oldu. Bir çox qanun və qərarlar qəbul edildi və xüsusilə, özəl sektorun inkişafı məqsədilə 7 yanvar 1994 – cü ildə “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarların inkişafı sahəsində maneələrin aradan qaldırılması haqqında” Prezident fərman imzaladı. Vergi sisteminin mərkəzləşdirilmiş qaydada idarə olunmasındakı çətinlikləri ortadan qaldırmaq və vahid qanunvericilik bazasında idarə edilməsini təmin etmək üçün 2000–ci il iyulun 11–də Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi qəbul edildi.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi qüvvədə olan Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Ölkənin vergi sistemi və vergi qanunvericiliyində mütəmadi olaraq əlavə olaraq və dəyişikliklər edilir ki, bunlarda ilk növbədə dövlətin iqtisadi və vergi siyasətində, milli iqtisadiyyatın quruluşunda baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır.

Sxem 2

Dövlət gəlirlərinin optimallaşdırılmasında yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı digər meyarlar da seçilə bilər, konkret vəzifələr irəli sürülə bilər və bunun üçün müəyyən metodlardan istifadə edilə bilər. Burada bir sıra təşkilati strukturların fəaliyyətindən də faydalanmaq olar. Gəlirlərin idarə edilməsində bir sıra önəmli istiqamətlərdən, üsullardan istifadə etmək lazımdır. Bunlardan

ən vacibi və ənənəvi baxımdan sınaqdan çıxarılan funksional istiqamətdir (gəlirlərin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsinin idarə edilməsi).

Bundan başqa, dövlət gəlirlərinin optimallaşmasının funksional və maliyyə fəaliyyəti aspektlərini integrativ və vahid halında tətbiq etmək olar. Bunu sxema halında aşağıdakı kimi vermək olar: Bu cür tənzimlənmənin, idarə etmənin ayrı-ayrılıqda öz texnologiyası, qaydası, habelə dövlət və bazar mexanizmləri vardır.

Maliyyə münasibətlərinə dövlətin maliyyə siyasəti və istehsal münasibətləri də təsir göstərir. Bəzi müəlliflər maliyyəni bazis səciyyəli kateqoriya adlandırırlar. Burada müəyyən həqiqət vardır. Lakin, bütövlükdə maliyyəni bölgü kateqoriyasına aid edənlər daha düzgün mövqedə dururlar. Maliyyə vasitəsi ilə milli gəlirin bölgüsü - həm də ikinci, yenidən bölüşdürülməsi baş verir. Milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsində yaşadığımız əsrin son onilliklərində maliyyə mexanizminin xüsusi çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Beləki, keçən əsrin əvvəllərində maliyyə vasitəsi ilə milli gəlirin 9-18%-i bölüşdürüldüyü halda, əsrin 60-90-cı illərində 35-40%-i, hal-hazırda isə 30-70 %-i bölüşdürülməkdədir.

Həm də qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə vasitəsilə milli gəlirin bölüşdürülməsində maliyyə resurslarının kimin hesabına əldə edilməsi, kim və nə üçün istifadə edilməsi prinsiplə əhəmiyyət kəsb edir, bu cəhət həm də məhz maliyyənin sosial-iqtisadi xarakterini müəyyənləşdirir. Ona görə də milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi prosesinə dərinlən nüfuz etmək lazımdır. Burada yığım fondu, elmi-texniki tərəqqi, sosial fondların yaradılması, səhiyyə və təhsil problemləri optimal şəkildə nəzərə alınmalıdır.

1.3.Dövlət maliyyəsi nəzəriyyələrinə bütçə gəlirlərinin nəzəri aspektləri

Gəlirlərin bir çox mənbələri, amilləri vardır. Bu, bir tərəfdən gəlir əmələ gətirən mənbələrin, amillərin öz təbiəti ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən gəlirlərin tipləri, təbiətiləşərtləşir. Məsələn, istehsal amilləri bazarıözü yeni tipli bazar növüdür və onlardan əmələ gələn gəlirlər də uyğun səciyyə kəsb edir. Burada istehsal sistemləri, istehsal nəzəriyyəsi, resurslara tələb, resurs təklifin isə istehlak şeyləri, nemətləri ilə əlaqədardır. Lakin bazar sistemi şəraitində tələb və təklifin formalaşması bir növ qiymətlər və dəyərlərin özünün formalaşması kimi təzahür edir və nəticədə əmtələrin və xidmətlərin qiymətləri istehsal amillərinin gəlir törəməsinə, istehsal prosesi iştirakçılarının gəlirinə çevrilir. Lakin bərabər şəraitdə nə qədər çox istehsal olunursa bir o qədər də gəlir əldə edilir. Ona görə də məhsuldan hüdud gəliri, əməyin hüdud gəlirliyi və hüdud fiziki məhsul arasında birbaşa əlaqə vardır. Firmanın ümumi gəliri ilə onun satılmış məhsulunun dəyəri üst-üstə düşür. Lakin ümumi gəlir hələ xalis gəlir demək deyildir. Bunun üçün ümumi gəlirdən əsas kapitalın amortizasiyasını, dövrüyyə kapitalı ilə bağlı xərcləri çıxmaq ıdır. Qalan hissə isə klassik siyasi iqtisad termini ilə desək li dəyər, statistika, mühasibat uçotu baxımından xalis, vergi, ÜDM baxımından isə əlavə dəyər adlanır. Lakin burada iki prinsipial cəhət nəzərə almaq lazımdır. Belə bir sual meydana çıxır: əgər yuxarıda göstərilən xərclər ümumi məhsulun tərkibində otursa onda bu təqdirdə "gəlir" anlayışını ona aid etmək olarmı, əgər bu, istehsalçı üçün əsil gəlir deyilsə, onun bir hissəsidirsə, onda vergiyə cəlb etmədə ümumi dövrüyyə hesablanarkən onun tam həcmi vergi obyektini kimi qəbul etmək nə dərəcədə düzgün olardı. Axı xərclər (amortizasiya, xammal və s.) istehsalçı üçün gəlir deyildir. Bundan başqa, həmin aspektdə əlavə dəyərin özünün hesablanmasında da nöqsanlar vardır. İstehsal amillərinin qiyməti və hesablamalarda onun nəzərə alınmasında da müəyyən metodoloji çətinliklər vardır. Bundan başqa, istehsal amilləri üzrə gəlirlərin

funksional qaydada bölüşdürülməsinin sosial təbəqə, sosial sinitlər gəlirinə translormasiya edilməsi mexanizmində də təkmilləşmələr apanmalıdır.Lakin gəlirlərin hansı sosial təbəqəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq onlar ölkənin, millətin məcmuu gəliridir. Gəlir kəmiyyətinin çoxluğu istəristəməz nəticə etibarilə onların əhali qruplarıüzrə bölüşdürülməsinə pozitiv qaydada təsir göstərə bilər.

Gəlirlərə doğrudan da çox planlı, aspektli yanaşmaq olar və elə belə də lazımdır. Bu baxımdan aşağıdakı cəhətlər, istiqamətlər daha önəmlidir:

Gəlirin iqtisadi aspektləri; gəlirlərin mənəvi-etik aspekti; gəlirəmələgətirmənin amillər aspekti; gəlirlərin formalaşması və bölüşdürülməsində meydana çıxan zidiyyətlər; müxtəlif bölgü nəzəriyyələrinin müqayisəli təhlili; gəlirlərin fiskalasıpekti, variantları; milli gəlir aspekti; gəlirlərin bazar və qeyri bazar fenomeni; gəlir subyektlərinin iqtisadi davranışı; gəlirlərin büdcə aspekti; gəlirlərin firmadaxili və firmadan kənar əmələgəlmə amilləri; gəlirlərin sosial təhlili; gəlirlər və qrup mənafelər; gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi; gəlirlərin mikro və makroiqtisadi aspektləri; gəlirlərin iqtisadi, sosioloji meyarları; gəlirlərin rəqabət aspekti; gəlirlərin dövlət tənzimlənmə aspektləri; gəlirlərin tələb və təklif aspektləri; gəlirlərin məhsuldarlıq aspekti; gəlirlər və ümumi tarazlıq; gəlirlər və qiymət siyasəti, gəlirlərin formalaşması və bölüşdürülməsi modelləri; iqtisadi fəallıq və gəlirlər, gəlirlər və iqtisadi sabitləşmə, gəlirlər və inflyasiya.

Məcmuu ictimai məhsulda, müasir qaydada ifadə etsək ümumi daxili məhsulda, işlənmiş istehsal vasitələri onun bir ünsürü kimi cəmiyyət üzvləri arasında nə bölüşdürülür və nə də istehlak edilir.O ancaq məhsuldar və yaxud istehsal istehlakına məruz qalır. Cəmiyyətin sərəncamında ümumi daxili məhsulun əmək haqqı və digər, yəni izafə dəyər, bir sözlə, milli gəlir qalmış olur. Bu cür yanaşma marksist yanaşmadır.

Lakin bir çox qeyri marksist iqtisadçılar milli gəliri hesablayarkən bir neçə konsepsiyalan, variantlarıəsas götürürlər. Bəziləri əhali gəlirləri məcmuusunu

milli gəlir hesab edir və bunu əhalinin alıcılıq qabiliyyəti ilə əlaqələndirirlər. Həmin məqsədlə məcmuu gəlirdən müstəqil vergiləri (o cümlədən gəlir vergisini), əmanət bankındakı pul vəsaitini çıxmaqla, yerdə qalan pul məbləği onların (əhalinin) alıcılıq qabiliyyətini səciyyələndirir. Ümumiyyətlə götürüldükdə Qərb ölkələrində statistik hesablama baxımından milli gəlir aşağıdakı üç variantda hesablanır: a) milli gəlirlərin gəlir növləri üzrə, gəlir əldə edənlər qrupu üzrə hesablanması; b) milli gəlirin sahələr üzrə hesablanması; v) milli gəlirin son istehlaka görə hesablanması. Milli gəlir gəlir növləri üzrə hesablandıqda buraya həm maddi və maddi olmayan işçilərin (şəxslərin) gəlirləri, şirkətlərin, firmaların (həm xüsusi və həm də dövlət, birgə) ümumi mənfəəti, rent, faiz, xarici əməliyyatlarla bağlı gəlirlər soldosu, sahibkarlıq gəlirləri və s. daxil edilir. Burada başlıca metodoloji səhv ondan ibarətdir ki, milli gəlir onun istehsal mənbəi baxımına görə deyil, gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi aspektindən öyrənilir, hesablanır. Əldə edilən faktiki mənfəət müxtəlif yollarla vergidən gizləndikdə vəziyyət bir az da qəlizləşir. Milli gəlirin hesablanmasının üçüncü variantında isə (ikinci variant birinci variantla təxminən uyğundur) son məhsul, son istifadə əhalinin istehlak xərcləri məbləği, əmtəə və xidmətlərə dövlət xərcləri, daxili sərmayə qoyuluşu və s.-nin cəmi məbləği halında müəyyən edilir. Milli gəlirin son istifadəsini ifadə edən həmin xərclərdən qeyri müstəqim xərclər çıxılır. Digər müvafiq istehlak xərcləri artıq bazar qiymətlərində əks olunur. Əslində bunu milli gəlir deyil, ümumi milli xərclərə bərabər olmaq olar. Əgər xərclər anlayışına digər mənada - amortizasiya ayırmaları və material xərcləri aspektində yanaşılarsa milli gəliri ümumi daxili məhsuldan ümumi milli xərcləri çıxmaqla da hesablanmaq əlverişli variantlardan biri olardı. İstər hesablama metodu və istərsə elmi iqtisadi mülahizə prinsipi baxımdan istehlaka görə milli gəliri hesablamaq nə isə istənilən nəticəni verə bilməz. Bəlkə ona görə ki, bu metodun variantı, istehlakın milli gəlirə bir o qədər aidiyyəti yoxdur. Həm də burada, istehlakda müəyyən təkrarçılığa yol verilir. Ona görə də bir çox ölkələrdə haqlı olaraq milli gəlir təkrar xidmət və dövlət xərcləri nəzərə alınmadan hesablanır və eyni

zamanda milli gəlirdən müstəqil vergilər çıxılmır, əksinə, əlavə edilir. Bu qayda milli gəlirin bazar qiyməti ilə hesablandığı səbəbindən tətbiq edilir. Çünki əslində qeyri müstəqim vergilər bazar qiymətinin bir hissəsidir. Vergilər milli gəlirə daxil olsa da onun özünün milli gəlirdəki, ümumi daxili məhsulundakı xüsusi çəkisinin təhlilinin böyük əhəmiyyəti vardır. Həmin nisbətlər üzrə qanunauyğunluqların öyrənilməsi vergilərin, gəlirlərin necə deyərək dövlətləşdirilməsi, milliləşdirilməsi üçün böyük əhəmiyyət vardır. Əhalinin, firmaların, şirkətlərin və digər vergi ödəyicilərinin vergiləri dövlət gəlirlərinə çevrildikdə gəlirə sahiblik forması dəyişilir və büdcənin simvolunda həm dövlət gəlirinə, həm də dövlət mülkiyyətinə çevrilir. Bu mənada nəinki vergilər, bütövlükdə dövlət büdcəsi toplanmış milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsi formasıdır. Millət, cəmiyyət gəlirinin necə formalaşması və yenidən bölüşdürülməsi yalnız iqtisadi, maliyyə deyil, həm də çox mühüm sosial, sosial təbəqə problemidir. Çünki bu, nəticə etibarilə gəlirlərin ilkin və yenidən bölüşdürülməsinin sosial-iqtisadi tərəflərini sistemli, zəncirvari qaydada əks etdirir.

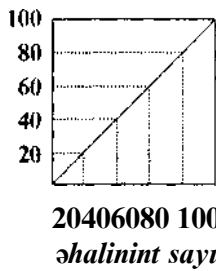
Milli gəlirin iki, yəni ilkin və ikinci bölüşdürmə növü olsa da onun hərəkət mərhələləri daha genişdir. Bu belə bir ardıcılıqla, mərhələ ilə gedir: fəhlə, işçi əmək haqqı alır, bunun bir hissəsi birbaşa vergiyə gəlir vergisi kimi gedir; digər hissəsi qeyri müstəqim vergi (əmtəə alınması) yolu ilə; büdcəyə gedən vergilər. Gəlirlərin bölüşdürülməsinə hərəkətinə, belə də yanaşmaq olar: Əvvəlcə işçinin gəliri, ikincisi sahibkarın gəliri, üçüncüsü müəssisənin gəliri, dördüncüsü dövlətin gəliri. Milli gəlirin bölüşdürülməsindəki fərqlər onların istehlakçıları arasında da fərqlər əmələ gətirir. Məsələn, sırasıyla işçi dövlət məmuru, sahibkar, tələbə, kapital sahibi-bunların hamısı əhali, millət nümayəndələri olsalar da faktiki istehlaklarında çox böyük fərqlər vardır. Ona görə də əhalinin, millətin öz gəlirləri üzərində nəzarət etmə səlahiyyəti olmalıdır. Milli gəlirin dövlətləşdirilməsi sayəsində dövlətin milli gəlir üzərində mülkiyyət hüququ milli sərvətdə onun (dövlətin) rolunu artırmış olur. Bu sərvətin artmasında bəzilərinin düşündüyü kimi yalnız azad sahibkarlıq deyil,

dövlət sahibkarlığı da mühüm rol oynamalıdır. Məsələn, problemə tarixi baxımdan yanaşaq görərik ki, dövlət sektoru üstünlük təşkil etdiyi bir şəraitdə (burada yalnız keçmiş SSRİ-nə zərərli tutulmur) dövlət əldə etdiyi gəlirləri məhsuldar kapitala, istehsalın genişləndirilməsinə sərf edirdisə, indi bu işi azad sahibkar icra edir, dövlətin istehsal potensialı azalmış olur. Milli gəlirin əsas hissəsinin (təxminən 60-70 faizinin) vergilər formasında dövlətləşdirilməsi isə həmin vəsaitin istehsaldan uzlaşdırılmasına, qeyri məhsuldar xərclərin artmasına gətirib çıxarır.

Millətin rifahı milli sərvət və milli iqtisadi inkişafdan asılıdır. Təbii sərvətlər millətə bəxşidir və ona görə də ədalətli iqtisadi tövsiyələrə görə bölüşdürülməlidir. Milli sərvətin idarə edilməsinin konseptual məsələləri aşağıdakı problemləri əhatə etməlidir: 1. Milli sərvətin prioritet qaydada istifadə edilməsi. 2. Milli əmlaka qayğı ilə yanaşma. 3. Sosial dividendlərin formalaşması. 4. Millət gəlirlərinin tam ləqəlləşməsi və ona ictimai nəzarət. 5. Təbii sərvətlərlə bağlı rentə ödənişləri mexanizmini sağlamlaşdırmaq. 6. Təbii resurslardan istifadə üçün hər bir vətəndaşa, cəmiyyət üzvünə eyni mənalı mühit yaratmaq. 7. Gəlirlərin formalaşması və bölüşdürülməsində əhəlinin, millətin və hakimiyyətin bir-birinə qarşılıqlı etimadın təmin edilməsi mexanizmi. 8. Gəlirlərin formalaşması və bölüşdürülməsi üzrə birgə dövlət, qeyri dövlət və müstəqil ekspert komitəsinin (komisiyanın) yaradılması. Ekspert qiymətləndirmənin aşkarlanması. 9. Gəlirin dövlət büdcəsi, ÜDM və milli gəlir variantlarında və həmin makroiqtisadi göstəricilərin paralel olaraq alternativ variantla təhlil edilməsi. 10. Dövlət millət gəlirlərinin formalaşması və bölüşdürülməsində maraqlı siyasi partiyaların iqtisadi kommissiyaların, alimlərin, mütəxəssislərin iştirakının təmin edilməsi. 11. Büdcənin icrası, xərclənməsi ilə əlaqədar olaraq tam şəffaflığın təmin edilməsi, bunun üçün zəruri informasiyanın əldə edilməsi imkanının yaradılması. 12. Millət, dövlət gəlirlərinin formalaşması və bölüşdürülməsinə millətin optimal mövcudluğu, iqtisadi təhlükəsizliyi kimi yanaşılması.

Gəlirlərin bölüşdürülməsi. Müasir bazar münasibətləri şəraitində gəlirlərin bölüşdürülməsində qeyri-bərabərlik obyektiv və qaçılmazdır. Buna baxmayaraq, Lorens gəlirlərin bölüşdürülməsinə iki - mütləq və qeyri-mütləq bərabərlik aspektlərindən yanaşmışdır. Burada məqsəd mütləq bərabərlikdən kənarlaşmanı müəyyən etmək olmuşdur.

İlk öncə mütləq bərabərlik aspektini müəyyənləşdirək.

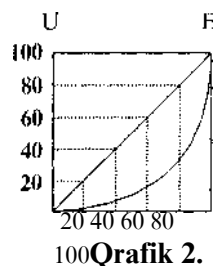

Mütləq bərabərlik variantında bütünlük əhali gəlirlərinin sənviyyəsində və hissələrdəki sayı görə 5 hissəyə ayrılır. Belə bölgüəhalinin maddi təminatı sənviyyəsini göstərir, yəni minimumdan maksimumadək, minimum gəlirdən maksimum gəlir sənviyyəsindədir. Qrafik 1-dən göründüyü kimi, mücərrəd

formada əhalinin 20% hissəsinə gəlirlərin 20%-i, 40% hissəsinə gəlirlərin 40%-i və s. uyğun olmuşdur. Burada söhbət əhalinin və gəlirlərin mütləq bərabərliyindən gedir. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində belə bərabərlik həm mücərrəd, həm dəşərti xarakter daşıyır, belə ki, x və u arasında bərabərlik qeyri mümkündür.

Digər bərabər şərtlər çərçivəsində gəlirlərin sənviyyəsi əhalinin sayı, məşğulluq sənviyyəsi, demoqrafik strukturu və başqa amillərdən asılıdır. Buna görə də bunlar arasında düz asılılıq mövcuddur. Onu da qeyt etmək lazımdır ki, absis və ordinant oxlarının birləşmə nöqtələri qabanq şəkilli kəsiklər əmələ gətirir.

Aşağıdakı qrafikdən Lorens əyrisini və mütləq qeyri-bərabərlik şərtini nəzərdən keçirək.

Qrafik 2-dən göründüyü kimi Lorens əyrisi gəlirlərin sənviyyəsində görə mütləq bərabərlik və mütləq qeyri-bərabərlik xətləri arasında yerləşmişdir. Gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü Lorens əyrisinin qabarıqlığını göstərir. Uyğun olaraq, gəlirlərin

100 Qrafik 2.

həddindən artıq qeyri-bərabər bölgüsü Lorens əyrisini EX düz xəttinə yaxınlaşdırır. Qeyri-bərabərliyin azalması şəraitində Lorens əyrisi OE xəttinə yaxınlaşmışdır. Burada əsas məsələ qeyri-bərabərlik şərtinin qiymətləndirilməsidir, hal-hazırkı səviyyə isə işəmsalının köməyi ilə təyin olunur. Bu əmsal aşağıdakı kimi təyin edilir.

$$G = \frac{OEF}{OEX}$$

Burada:

OEX - üçbucağın sahəsidir.

G - gəlirlərin qeyri-bərabərlik səviyyəsini xarakterizə edən göstəricidir.

OEA - Qrafikdəstrixlənmiş sahədir.

Cimi əmsalı böyük olduqca, qeyri-bərabərlik bir o qədər böyük olur, yəni Lorens əyrisi gəlirlərin bölgüsündəki mütləq bərabərlik tən bölünəndən çox kənarlaşdıqca Cimi əmsalı vahidə bir o qədər yaxın olur.

FƏSİL 2. DÖVLƏT GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA BÜDCƏ SİS- MİNİN VERGİLİ GƏLİRLƏRİNİN ROLU

2.1. Azərbaycanın müasir büdcə sistemi gəlirlərinin retrospektiv təhlili və onun qiymətləndirilməsi

Dövlət büdcəsi hər bir ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətini əks etdirən güzgüdür. Büdcə dövlətin başlıca maliyyə planı olmaqla bərabər, həm də iqtisadi-sosial inkişaf proseslərini tənzimləmək alətidir. Büdcə hər bir ölkənin mövcud iqtisadi durumu əsas götürülərək formalaşdırılır qanunverici orqan parlamentdə müzakirə və qəbul edilir.

Müstəqilliyin ilk ili – 1992-ci ilin dövlət büdcəsinin gəlirləri 7,3 milyard manat, xərcləri isə 6,9 milyard manat olub. Büdcə kəsiri 0,4 milyard manat qeydə alınıb. Büdcə gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 30,2%, müvafiq surətdə xərclər 28,7%, büdcə kəsiri isə 1,5% təşkil edib.

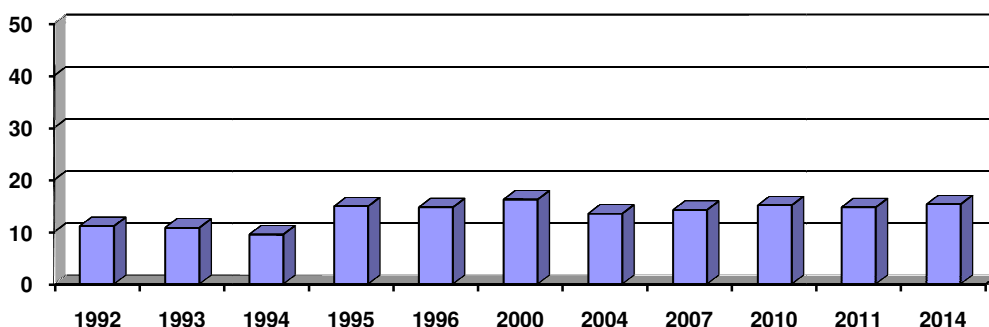
Cədvəl 1-də müstəqilliyimizin 20 ilində dövlət büdcəsinin strukturunun dinamikası təqdim olunur.

Azərbaycanda dövlət büdcəsinin gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisinin dinamikası xeyli rəngarəngdir. Son illərin statistik məlumatlarının təhlili göstərir ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin yenidən bərpasından sonrakı dövrdə ən yüksək göstəricilər 1992 (30%) və 1993 (34,1%)-cü illərə təsadüf edir. 1994-cü ildən etibarən isə büdcə gəlirlərinin azalması müşahidə olunur. Həmin dövr ərzində ən aşağı göstərici 1998 və 1999-cu illərdə qeydə alınıb ki, bu da ölkədə mövcud olan deflyasiyanın nəticəsi ilə əlaqələndirilə bilər. 2003-cü ildən isə dinamik inkişaf dövrü başlayır.

1 sayılı sxemdə son 20 ildə büdcə gəlirlərinin ÜDM-də payının dəyişməsi təsvir olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin əksəriyyətində büdcə gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi

çəkisi 30-35% intervalında dəyişir.

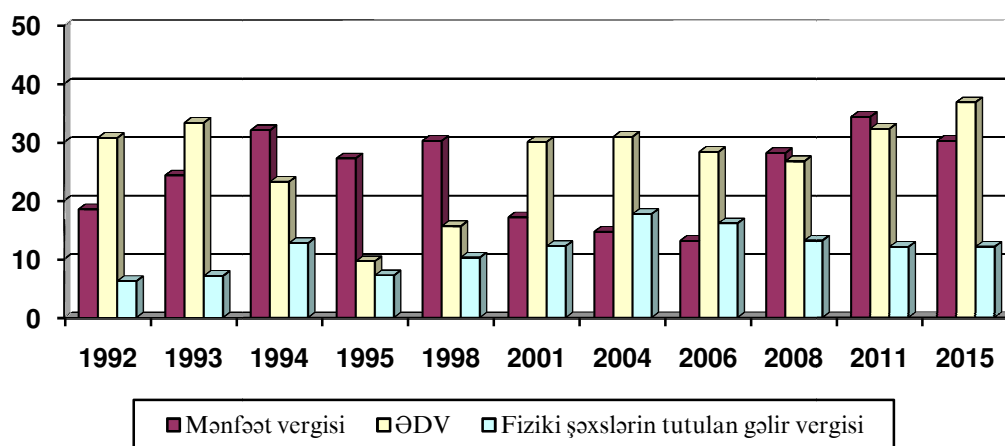

Sxem 2. Büdcə gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisinin dinamikası

Büdcə gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisinin aşağı səviyyəyə düşməsi (20-35%) ölkə iqtisadiyyatının liberallıq dərəcəsinin yüksək olmasını göstərir. Bu məntiqlə Azərbaycanda iqtisadiyyatın liberallıq dərəcəsi yüksək olan ölkələrsə rəhbərliyə aid edilməlidir.

Lakin iqtisadi azadlıqların səviyyəsi üzrə beynəlxalq təşkilatların hazırladığı reytingdə Azərbaycan dünyanın 155 ölkəsi arasında 63-cü yer tutur. Bu göstəricinin səviyyəsi isə Azərbaycanda ölkə iqtisadiyyatının mövcudluğunu, vergidən yayınma hallarının yüksək olmasını əks etdirir.

Dövlət büdcəsinin mədaxilində daxil olmaların vergi mənbələri üzrə dinamikasına (Sxem 2) nəzər salarkən belə məlum olur ki, 1994 və 1996-cı illərin büdcə mədaxilində ən böyük xüsusi çəkiyə mənfəət vergisi (uyğun olaraq 32% və 30,2%) malik olub. 1995-ci il və 1997-ci ildən başlayaraq əlavə dəyər vergisi (ƏDV) mənfəət vergisini üstələyib. Belə ki, ƏDV-nin büdcə gəlirlərində payı 1995-ci ildə 9,6%, 1996-cı ildə 15,6% olduğu halda növbəti illərdə əhəmiyyətli artaraq 1997-ci ildə 30%, 1998-ci ildə 30,9%, 1999-cü ildə 28,3%, 2005-ci ildə 26,7%, 2007-ci ildə 32,27%, 2012-ci ildə 26,8% təşkil edib. 2015-ci ilin dövlət büdcəsinin gəlirlərində ƏDV-nin payı 17,8% proqnozlaşdırılıb.

2001-ci ilin yanvarın 1-dən «Vergi Məcəlləsi»nin tətbiqi ilə mənfəət vergisi dərəcəsi 30%-dən 27%-ə, 2003-cü ilin yanvarın 1-dən etibarən qüvvəyə minən növbəti dəyişikliklərdən sonra 27%-dən 25%-ə, 2009-cu ildən isə 20%-ə düşüb. Bundan əlavə dərəcə üzrə differensiyalaşma aparılaraq hətta bəzi rayonlarda 10-15%-ə qədər endirilib. Nəticədə 2015-ci ildə 2014-cü illə müqayisədə mənfəət vergisinin büdcə gəlirlərində payı 14,6%-dən 11,4%-ə qədər azalıb. Mənfəət vergisi üzrə büdcə daxilolmalarının kəskin azalması hökumətin vergi-büdcə siyasətində vergi yükünün istehsalçılardan istehlakçılara yönəldilməsi ilə izah etmək mümkündür.

2001-ci ilin yanvarın 1-dən qüvvəyə minən «Vergi Məcəlləsi»ndə fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin maksimum dərəcəsi 40%-dən 35%-ə endirildi,

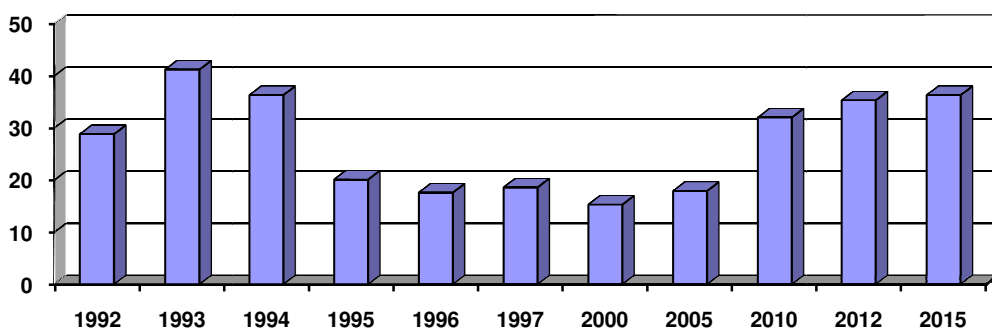
«Vergi Məcəlləsi»nin qəbulundan sonra, yəni 2001-ci ildən etibarən ƏDV-nin dərəcəsi 20%-dən 18%-ə endirilib. Bu dövrdə ƏDV üzrə daxilolmalar 2002-ci illə (629,6 milyard manat) müqayisədə 2014-cü ildə (3.266 milyard manat) təxminən 4 dəfə artıb. ƏDV 2015-ci ildə 3456,5 mln. manat proqnozlaşdırılıb.

Müxtəlif ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, büdcə gəlirlərinin strukturu dəyişkəndir və ölkənin iqtisadi vəziyyətindən asılı olaraq formalaşır. Məsələn,

həyat səviyyəsi yüksək olan ölkələrdə büdcə gəlirlərinin çox hissəsini birbaşa vergilər, o cümlədən fiziki şəxslərdən tutulan vergilərhəyat səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə isə dolayı vergilər təşkil edir. Göründüyü kimi, Azərbaycan büdcəsinin gəlirlərinin çox hissəsini fiziki şəxslərdən tutulan vergimlər, yəni birbaşa vergilər deyil, ƏDV və mənfəət vergisi təşkil edir. Fiziki şəxslərdən tutulan gəlir vergisinin büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisinin ən yüksək həddi 1998-ci ildə qeydə alınıb (17,7%). Buna 1993-ci ildən müşahidə edilən artım tendensiyası nəticəsində nail olunub.

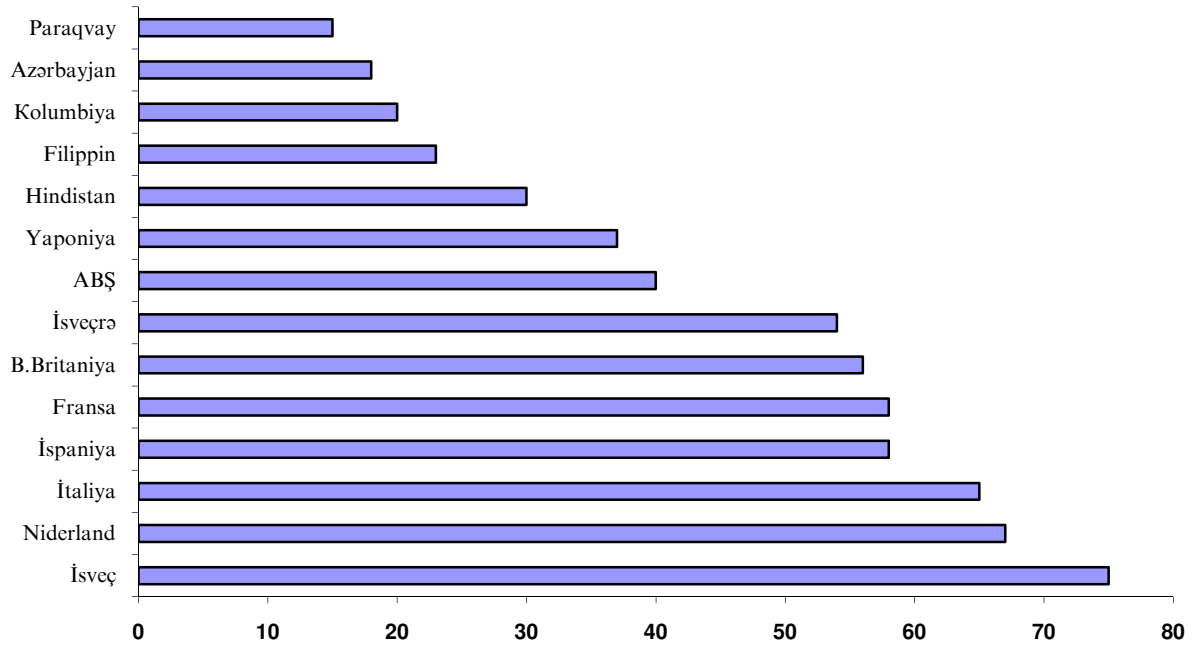
Xarici təcrübədə, adətən, əvvəlcə büdcədən maliyyələşdirilməsi zəruri olan xərclərin həcmi, sonra isə gəlir mənbələri müəyyən edilir. Azərbaycanda isə əksinə, əvvəlcə gəlir mənbələri müəyyənləşdirilir və sonra isə büdcə kəsininin artmaması şərti ilə xərclər müəyyənləşdirilir.

Son illərin dinamikası üzrə büdcə xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi dəyişkən olmuşdur. Belə ki, təhlil olunan dövr ərzində ən yüksək göstərici 1993 (41,2%) və 1994 (36,3%)-cü illərdə, ən aşağı göstərici isə 1998 (15,3%) və 2004 (15,1%)-ci illərdə qeydə alınıb. Ümumiyyətlə, həmin müddət ərzində tendensiya aşağı doğru meyillənib. Bu prosesi əyani surətdə 4-cü sxemdən də izləmək mümkündür. Qeyd edək ki, xərclərin ÜDM-dəki xüsusi çəkisi 2012-ci ildə 28,7% olmuşdur, 2015-ci ildə isə 34,4% proqnozlaşdırılmışdır.

Sxem 4. Büdcə xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisinin dəyişməsi

Müqayisə üçün qeyd edək ki, büdcə xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi son 3 il ərzində Rusiya, Ukrayna və Özbəkistanda 30-40 faiz intervalında dəyişib. Digər dövlətlər üzrə bu göstərici ilə tanış olmaq üçün 5-ci sxemi təqdim edirik.

Mənbə: Paul A. Samuelson, Willam D. Nordhaus «Ekonomiks»

Sxem 5. Ayrı-ayrı ölkələrdə büdcə xərclərinin ÜDM-də çəkisi, faizlə

Yüksək gəlirsəviyyəsinə malik olan ölkələr bir qayda olaraq, aşağı gəlirli ölkələrə nisbətən ÜDM-nində daha çox hissəsinə xərcləyirlər.

2 saylı cədvəl məlumatlarındıq qətiyyətlə deyə bilərik ki, təhsil maliyyələşməsinə büdcə xərclərinin illər üzrə təxminən 1/5-
 i qədər vəsait ayrılıb. 2015-ci ildə bu məqsədlə cəmi məxaricinin 11,8%-
 i qədər vəsait xərclənməsinə zərər tutulub. Bu və digər səbəblərdən 2014-
 cü ilində dövlət büdcəsində təhsil xərclənəcəklə vəsaitin xüsusi payı əvvəlki nisbətən bir qədər azaldılıb.

Büdcə xərclərində üstün çəkiyə malik sahələr, faizlə

İllər	Təhsil	Müdafiə	Hüquq-mühafizə, məhkəmə orqanları və prokurorluq	Səhiyyə	Sosial müdafiə
1992	23,5	11,5	6,2	9,4	6,6
1993	18,4	12,2	8,3	8	8,2
1994	19,5	18,2	10,2	7,4	10,3
1995	17,6	11,6	9,5	9,9	8,1
1996	21,1	12,7	8,8	8,3	14,1
1997	19,2	12	8,7	6,6	15
1998	22	14,2	10,9	5,9	20,6
1999	24,4	13,4	10,6	5,7	14,4
2002	23,8	12,7	9,7	5,4	13,7
2004	23,1	13,2	10,6	5,3	12,8
2006	20,5	13	10,1	4,8	15,6
2008	20,5	11,2	11,5	4,7	21,2
2012	12,8	12,06	10,7	5,8	14,9
2015	8,1	13,9	7,8	3,7	9,8

Müdafiə xərclərinin ümumi yekunlarda xüsusi çəkisinin azaldılması ilk baxımdan ona az vəsaitin ayrılması fikrini yaradır. Ancaq dövlət büdcəsinin strukturuna nəzər yetirdikdə bunun əksinin şahidi oluruq. Belə ki, 2002-ci ildə ölkənin müdafiəsinə büdcədən 604592 milyon azm ayrıldığı halda 2014-də bu sahəyə ayrılan vəsait artırılaraq 1637,4 milyon manata, 2015-ci ildə isə 1778,5 mln. çatdırılmışdır. Xatırladaq ki, 1994-cü ildə büdcə xərclərinin az qala 1/5-ni müdafiə xərcləri təşkil edirdi.

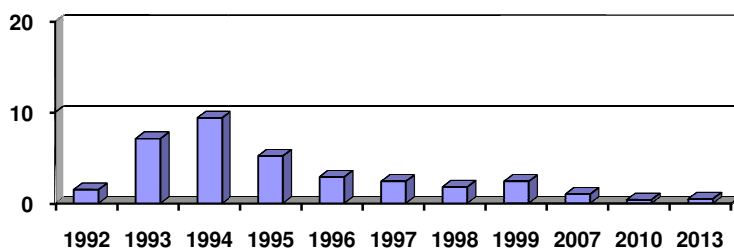
Hüquq-müdafiə orqanları və prokurorluğa ayrılan vəsaitə gəlincə onu demək olar ki, ayrı-ayrı vaxtlarda büdcə xərclərinin 8-11% civarında dəyişib.

Səhiyyə xərclərinin büdcə xərclərində xüsusi çəkisinin getdikcə azalması müşahidə olunur. Təbii ki, bu azalma daha çox büdcə gəlirlərinin artması hesabına baş verir. Baxmayaraq ki, 2002-ci və 2003-cü ildə səhiyyə xərclərinin xüsusi çəkisi eynidir, ayrılan vəsaitin həcmi 2014-cü ildə (1653,4 milyon manat) 2015-ci ildə (1711,2 milyon manat) müqayisədə 15,5% çoxdur. 2015-ci

İldə bu sahəyə 1 mlrd.711 mln. man. vəsait ayrılıb.

Büdcə kəsiri dövlətin üzləşdiyi arzuolunmaz iqtisadi vəziyyətdir. Onun pul emissiyası vasitəsilə maliyyələşdirilməsi inflyasiyaya, qeyri-emissiya yolu ilə maliyyələşdirilməsi isə dövlət borcunun artmasına gətirib çıxarır. Digər tərəfdən, büdcə kəsirini birmənalı olaraq faciəli, fəvqəladə hal hesab etmək düzgün olmaz, çünki onun təbiəti və səbəbləri müxtəlifdir. Büdcə kəsiri həm də iqtisadiyyatın inkişafı üçün dövlətin iri yatırımı ilə əlaqədar yarana bilər. Bu halda büdcə kəsiri ictimai proseslərin böhranlı vəziyyətdə olmasını əks etdirmir, əksinə dövlətin iqtisadi inkişafı təmin etmək səylərini əks etdirir. Buna baxmayaraq hər bir dövlət büdcə kəsirini aradan qaldırılmağa və ya onun müəyyənləşdirilmiş limiti keçməsinə imkan verməməyə çalışır. Hətta inkişaf etmiş ölkələrdə belə büdcə kəsiri problemi mövcuddur. Azərbaycanda 2015-ci il üçün büdcə kəsirinin yuxarı həddi 1662,0 mln. manat proqnozlaşdırılıb ki, bu da ÜDM-nin 2,5%-nə bərabərdir.

Büdcə kəsirinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 1992-ci ildə 1,5%, 1993-cü ildə 7,1%, 1994-cü ildə 9,4%, 1995-ci ildə 5,2%, 1996-cı ildə 2,9%, 1997-ci ildə 2,4%, 1998-ci ildə 1,8%, 1999-cu ildə 2,4%, 2000-ci ildə 1,0%, 2001-ci və 2002-ci illərdə 0,4% olub. Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə büdcə kəsirinin ÜDM-də xüsusi çəkisinin ən yüksək göstəricisi 1994-cü ildə (9,4%), ən kiçik göstəricisi isə 2001 və 2002-ci illərdə (0,4%) qeydə alınıb.

Sxem 6. Büdcə kəsirinin ÜDM-də xüsusi çəkisinin dəyişməsi (1992-2013-ci illər).

ciildəbağlanmışMaastrixtrazılaşmasınagörə,
adiçəkiləndövlətlərdəbüdcəkəsiriÜDM-nin 3%-dənçoşolabilməz.
HazırdakritikhəddəsayılanhəminmaksimalmakroiqtisadigöstəriciyəAlmaniya,
Fransavəİtaliyayaxınlaşmış, Portuqaliyaisəhətta 3%-likhəddiötübkeçmişdir.
FransızlarçıxışyolukimiAvropanıntəhlükəsizliyinitəminetməkməqsədiləhərbişə
rclərin,
İtaliyaisəinvestisiyayayönəldilənvəsaitlərinbüdcəxərclərindənçıxarılmasınıtəklif
edib. Almaniyaibüdcəxərclərinin 10
milyardavrozaldılmasınıvəyavergilərinartırılmasınıhəyatakeçirməkistəyir.
Məsələhələki, açıqolaraqqalır.

2007-ciildəAmsterdambaqəbuledilmiş
«Sabitlikvəartımpaktı»naəsasənABölkələriözbüdcəbalanslarınıbərabərləşdirm
əkvbüdcəkəsiriniazaltmaqməqsədiləhəriliqtisadioproqramlarınıtəqdimetməlid
rlər. 12dövləttartıq 2013-
cüildəbüdcələrinibalanslaşdırmaqbarədəöhdəlikgötürüblər.
AvropaMərkəziBankıisəavroməkandadayanıqlıiqtisadiartımolacağıniproqnoz
aşdırır.

Büdcəkəsirininölkədəinflyasiyasəviyyəsiiləeyniolmasınormalhəlsayılır.
BeləkəsirlərölkəninMərkəziBankınınaşağifaizlivəyafaizsizkreditlərivəsətəsilə
ürülür. BeynəlxalqtəcrübədəbüdcəkəsirininÜDM-
dəpayınınqəbuledilənsəviyyəsi 2-3% hesabedilir. Təsadüfideyilki, BVF-
niniqtisadiislahatlarhəyatakeçirənölkələrəkreditayırmasınınbaşıcatələblərində
biridəməhzinflyasiyanımilliksəviyyəsinin 2%-ikeçməməsidir.

AzərbaycanRespublikasının 2015-ciilüçündövlətbüdcəsiningəlirləri 19,4
mlrd. manatproqnozlaşdırılıb. Proqnozlaragörə,
adambaşınadüşənbüdcəgəlirləri 2890 ABŞdollarıtəşkiledib.
Müqayisəüçünqeydedəkki, Çexiyadaadambaşınadüşənbüdcəgəlirləri14750
ABŞdollarıtəşkiledir.

ÜDM-inhəcmiiləölkəmiziniqtisadipotensialıarasındaqeyri-
mütənasiblikmüşahidəedilir. Müqayisəüçünqeydedəkki, ÜDM-

inhəcmi əhalisinin sayı 2 milyon nəfər olan Sloveniyada 20 milyard ABŞ dolları, əhalisinin sayı 10,1 milyon nəfər olan Macarıstanda 50 milyard ABŞ dolları, əhalisinin sayı 10,3 milyon nəfər olan Çexiyada 55 milyard ABŞ dolları təşkil edir. Azərbaycan əhalisinin sayınının 9 milyon nəfərdən çox olduğu üçün nəzərə alsaq, onda 54 mlrd. manatlıq ÜDM əmək göstəricisi hesab olunmalıdır. Buparodoks Azərbaycanda ÜDM-in mütləq ifadədə əmək göstəricisi düşmətinin xeyli yüksək olması ilə izah olunabilir.

2015-ci ilin büdcəsində dövlət gəlirlərinin neftamilindən asılı siyasət davam etdirilir. Busahədən proqnozlaşdırılan gəlirlərin büdcə mədəxilində xüsusi çəkisi 53,2% təşkil edir. Buisədünyabazarlarından neftin qiymətinin ucuzlaşacağı təqdirdə kəskin büdcə böhranı gətirib çıxarabilir. ÜDM-də qeyri-dövlət sektorunun payının nəzərə cərpəcə dərəcədə çox (71%) olmasını baxmayaraq, gələn ilin büdcə gəlirlərinin yalnız 34,7%-ə qədərini qeyri-neft sektoru tərəfindən formalaşdırılacağı proqnozlaşdırılır. Büdcə gəlirlərində ƏDV-nin və müəssisələrin mənfəətindən verginin üstün xüsusi çəkisi təmin edilib.

2015-ci ilin dövlət büdcəsinin xərcləri 21,1 mlrd. azn. proqnozlaşdırılıb ki, onunda ÜDM-də xüsusi çəkisi 35,3 faizə çatır. Proqnozlara görə adambaşına düşən büdcə xərcləri 3110,5 ABŞ dolları təşkil edir.

Büdcə məxaricəsinə adambaşına proqnozlaşdırılan xərclərinə arasında təhsil xərclərinin yüksək çəkiyə malik olması ilə fərqlənir. Müqayisə üçün qeydədək ki, adambaşına düşən səhiyyə xərcləri ABŞ-da 3094 dollar, Kanadada 1949 dollar, İsveçdə 1956 dolları təşkil edir. Bütövlükdə xərclərin 55,9 faizinin sosial yönümlü olacağı proqnozlaşdırılıb. Müqayisə üçün qeydədək ki, müvafiq göstərici Avstriyada 42, Belçikada 42,3, İsveçdə 43,9, Almaniyada 45,3, Polşada 49,9, İsveçdə 56,5 faiz təşkil edir.

Dövlət büdcəsinin 2015-ci ildə vergili gəlirlərinin artımı neft sektorundan gəlirlərin 11,1% azalması, qeyri-neft sektorundan gəlirlərin isə

8,1% artımı hesabına gözlənilir.

Dövlət büdcəsinin qeyri-neft gəlirlərinin ÜDM-ə faiz nisbətinin də stabil artım meylləri müşahidə olunmaqdadır. Bu trendin ÜDM-in tərkibində güzəştli vergi rejimi tətbiq olunan sahələrin davamlı olaraq genişləndirilməsi şəraitində müşahidə olunduğunu nəzərə alsaq, mövcud prosesin makroiqtisadi effektinin sərhədlərinin daha geniş olduğunu qeyd edə bilərik. Dövlət büdcəsinin 2015-ci il üçün xərcləri ÜDM-in 35,3% səviyyəsində proqnozlaşdırılmışdır.

Respublikamızın ildən-ilə iqtisadi inkişafı, həyata keçirilən genişmiqyaslı iqtisadi layihələr büdcə xərclərinin artımını şərtləndirir və bu xərclərin ÜDM-ə faiz nisbətinin yüksək olması iqtisadi inkişafın davamlılığının təmin edilməsində dövlət büdcəsinin rolunun artırılması kimi qəbul olunmalıdır”.

2015-ci ilin dövlət büdcəsinin tərtibi zamanı həm gəlirlərin, həm də xərclərin şəffaflığının artırılması işinə diqqət yetirilib: “Belə ki, 2015-ci ilin dövlət büdcəsi haqqında Qanun layihəsində ilk dəfə olaraq respublikada istehsal edilən və qiymətləri tənzimlənən məhsulların ixracı zamanı məhsulların satış qiyməti ilə ölkədaxili topdansatış qiyməti arasındakı fərqdən dövlət büdcəsinə yığımların vergi ödəyicisinin vergilər, faizlər, maliyyə sanksiyaları və inzibati cərimələr üzrə digər borclarının ödənilməsinə aid edilmədiyi qeyd olunmuşdur ki, bu da, fikrimizcə, daxilolmaların mənbələri arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinə, son nəticədə isə, şəffaflığın təmin edilməsinə xidmət edəcək. 2014-2015-ci illərin büdcə zərfləri üzrə məlumatlara əsasən aparılmış hesablamalar növbəti il üçün sair xərclərin 2014-cü ilin proqnoz və gözlənilən icrası ilə müqayisədə müvafiq olaraq 14,7% və 11,7% az olacağını göstərir. 2015-ci ilin dövlət büdcəsinin layihəsinə daxil edilmiş tədbirlərin xarakterinin bu xərclərin icra istiqamətlərini də konkretləşdirdiyini nəzərə alsaq şəffaflıq səviyyəsinin artırılmasında əhəmiyyətli addımların atıldığını qeyd edə bilərik.

Respublikamızda həyata keçirilən layihələrin miqyası və əhəmiyyəti dövlətin əsas investor kimi çıxış etməsini zəruri edir. Əsaslı xərclərin, ilk növbədə,

sosial layihələrə və istehsal infrastrukturuna vəsaitin yönəldilməsi dövlətin aktiv investisiya siyasətinin davam etdiriləcəyini göstərir: “2015-ci ildə Dövlət İnvestisiya Proqramı çərçivəsində proqnozlaşdırılmış layihələr üzrə, ötən illərdən fərqli olaraq, ehtiyat qismində bölüşdürülməmiş vəsaitin nəzərdə tutulmaması, öz növbəsində, müsbət qiymətləndirilməlidir. Növbəti ilin büdcə layihəsində diqqətə çatdırılmalı digər məqam, ötən illərdə olduğu kimi, dövlət başçısı tərəfindən prioritet hesab edilmiş müdafiə və sosial sahələrə diqqətin 2015-ci ildə də davam etdirilməsidir. Bu, ölkəmizin müdafiə potensialının gücləndirilməsi məsələsinin həmişə vacib hesab edilməsi ilə yanaşı ölkə vətəndaşının sosial rifahının da xüsusi diqqət obyektini olduğunu göstərir. 2015-ci ildə sosial sahələrə investisiya xərcləri də nəzərə alınmaqla büdcə xərclərində vəsait artımla nəzərdə tutulmuşdur və bu, əsasən təhsil (3,5%), səhiyyə (7,2%) və mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən xərclər (11,7%) üzrə artım hesabına gözlənilir. Qeyd edək ki, elm və sosial müdafiə və sosial təminat xərclərində gözlənilən azalmanın səbəbi elm xərclərində büdcədən kənar xərclərin, sosial müdafiə və sosial təminat xərclərində isə malların (işlərin və xidmətlərin) alınması ilə bağlı xərclərin nəzərə çarpacaq dərəcədə azalmasıdır. Hər iki bölmə üzrə xərclərdə əsas funksional istiqamətlər üzrə, əksinə, vəsaitin artımla proqnozlaşdırılması hər iki sahənin prioritet olmaqla diqqətdə saxlanıldığını ifadə edir”.

dövlətimizin ildən-ilə artan beynəlxalq nüfuzu və güclənən iqtisadi qüdrəti dövlət büdcəsinin xərclərinin nəticəliliyinin artırılması istiqamətində fəaliyyətin davam etdirilməsini zəruri edir: “2015-ci il üçün dövlət büdcəsi xərclərinin 47,6%-i proqram və tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur və bu göstəricinin mütərəqqi dünya təcrübəsində müşahidə olunan çərçivədə olmasını nəzərə alaraq Palata bu göstəricinin artırılması ilə bağlı fəaliyyətin davam etdirilməsini, o cümlədən həyata keçirilmiş və davam etdirilən proqram və tədbirlər üzrə ətraflı məlumatların büdcə zərfinə daxil edilməsini məqsədə müvafiq hesab edir. Dövlət büdcəsinin kəsiri ilə bağlı qeyd

edək ki, 2015-ci ildə bu, cari illə müqayisədə mütləq ifadədə 17,0 mln. manat (1,0%) az və ya ÜDM-ə nisbətə 2,8% səviyyəsində proqnozlaşdırılmışdır. Bütçə kəsirinin ÜDM-ə proqnozlaşdırılan nisbəti bu göstəricinin inflyasiya göstəricisi ilə uzlaşması istiqamətində qəbul olunmuş nəzəri tələbi ödəyir. ÜDM-in cari ilin 9 ayı (2,5%), 2015-ci il üçün gözlənilən artım göstəriciləri (4,4%) və bütçə gəlirlərinə ehtiyatlı, xərclərinə isə qənaətli yanaşmanın tətbiqi növbəti il üçün nəzərdə tutulmuş bütçə kəsirinin ÜDM-a nisbətinin daha aşağı faiz təşkil edəcəyini deməyə əsas verir. Eyni zamanda, kəsirin maliyyələşmə mənbələrinin antiinflyasion xarakterli olması növbəti ildə makroiqtisadi parametrlərin nəticələrinin çoxşaxəli olacağına inam yaradır. Dövlət borclanma həcmının yuxarı həddinin 2014 və 2015-ci illərin nəzərdə tutulmuş dövlət büdcəsi gəlirlərinə nisbətinin (17,41% və 12,86%), həmçinin dövlət borcuna xidmət xərclərinin cari və növbəti il üçün nəzərdə tutulmuş bütçə gəlirlərinə (4,25%-dən 3,99%-dək) və xərclərinə (3,89%-dən 3,68%-dək) nisbət göstəricilərinin azalması gözlənilir. Beynəlxalq reyting agentliklərinin ölkəüzrə borc öhdəliklərini tam həcmdə yerinə yetirilməsi imkanlarının yetərli (qanəddici) və stabil kimi qiymətləndirilməsi, beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq hesablanan indikatorların əksəriyyəti üzrə borc dayanıqlılığını təmin edir ki, bu da ümumilikdə ölkənin netto-kreditor kimi mövqeyinin olması faktının təzahürüdür. Beləliklə, qeyd etməliyik ki, 2015-ci ilin dövlət büdcəsi layihəsinin cari ilin sosial-iqtisadi və makroiqtisadi nəticələri, xarici və daxili iqtisadi şəraitdən gözləntilər və proqnozlar, qlobal risklər və milli iqtisadiyyatın qarşısında duran yeni inkişaf çağırışları nəzərə alınmaqla tərtib edildiyini, həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının növbəti ildə də davam etdiriləcəyini, bunun üçün kifayət qədər maliyyə zəmininin yaradıldığını vurğulamaqla əsas verir. Dövlət büdcəsinin vergili və qeyri-vergili gəlirlərinin strukturunu ifadə edən proqnoz aşağıdakı cədvəldən çox aydın görünür.

cədvəl 2

2015-ci ilin dövlət budcəsinin gəlir hissəsinin proqnozu

	GÖSTƏRİCİLƏR	GƏLİRLƏR\mln.man.\
1	Vergilər Nazirlii üzrə	7112
1.1	Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	982
1.2	Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	2211
1.3.	ƏDV	2352
1.4	Aksiz	564
1.5	Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	148
1.6	Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	48
1.7	Yol vergisi	50
1.8	Mədən vergisi	116
1.9	Sadələşdirilmiş vergi	145
1.10	Dövlət rüsumu	115
1.11	İcarəyə vermədən daxilolmalar	6
1.12	Qiymət fərqiindən daxilolalar	195
1.13	Vergi olmayan sair gəlirlər	180
2	Gömrük Komitəsi üzrə	1590
2.1	ƏDV	1104
2.2	Aksiz	120
2.3	Gömrük rüsumları	348
2.4	Vergi olmayan sair gəlirlər	17

3	NEFT FONDUNDAN daxilolmalar	10388
4	Dövlət əmlakının icarəyə verilməsindən daxilolmalar	7
5	Büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar gəlirləri	300
6	Sair daxilolmalar	41
	C Ə M İ	19438

Cədvəldən görüldüyü kimi qeyri-vergili gəlirlər içərisində təkcə Neft fondundan daxilolmalar ümumi gəlirlərin 50%-dən çoxunu təşkil edərək 10388 mln man. təşkil etmişdir.

2.2.Müasir maliyyə dayanıqlığı mərhələsində büdcə gəlirlərinin tənzimlənməsi metodları.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemində daxil olan bütün səviyyəli büdcələr büdcələrarası münasibətlər çərçivəsində qarşılıqlı əlaqədədirlər.

Büdcələrarası münasibətlər – müvafiq büdcələrin formalaşması və icrası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli büdcələrlə qarşılıqlı əlaqəsini ifadə edir.

Büdcələrarası münasibətlər aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi səviyyəsində gəlirlərin bölgüsü;
- Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi səviyyəsində tənzimləyici gəlirlərin bölgüsü;
- Azərbaycan Respublikası büdcə hüququnun, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcə hüququnun və yerli (bələdiyyə) büdcə hüquqlarının eyniliyi;

- Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin, yerli (bələdiyyə) büdcələrin Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi ilə münasibətlərinin eyniliyi.

Bu prinsiplərə uyğun olaraq dövlət büdcəsindən xərclərin bəzi hissəsinin yerli büdcələrə verilməsi mümkündür.

«Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən dövlət büdcəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli büdcələrlə qarşılıqlı əlaqəsi gəlir mənbələrinin bölüşdürülməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Öz gəlir mənbələri çatışmadıqda ayrı-ayrı bölgələrin təxirəsalınmaz sosial-iqtisadi problemlərini həll etmək üçün dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və digər büdcələrə dotasiya, subvensiya, subsidiya verilməsi nəzərdə tutula, onlara büdcə borcu (ssuda) ayrıla bilər.

«Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 6-cı maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, yerli sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarını yerli büdcə gəlirləri hesabına maliyyələşdirmək mümkün olmadıqda yerli büdcə kəsirini ödəmək üçün dövlət büdcəsinin imkanlarını nəzərə alaraq əlavə gəlir mənbələrinin müəyyən edilməsi və ya dövlət büdcəsindən dotasiya və subvensiya ayrılması mümkündür.

Hər bir büdcənin xərcinin təmin olunması üçün müvafiq gəlirləri olmalıdır. Büdcələrin gəlirləri xüsusi və tənzimləyici gəlirlərdən ibarətdir.

Büdcələrin xüsusi gəlirləri – Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq gəlir növlərinin tam və ya qismən müvafiq təcələrə təhkim edilməsidir.

Bu müvafiq təcələrə, dövlət büdcədən kənar fondlarına Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əsasında təhkim olunmuş vergilər, gəlirlər, normativ aktlarla müəyyən edilmiş vergi olmayan gəlirlər, eyni zamanda əvəzsiz ödənişlər aiddir.

Büdcənin xüsusi gəlirlərinə qeyri-vergi gəlirləri aiddir:

- dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın satışından və ya əvəz

edilməsindən gəlirlər;

- Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanları, həmçinin müvafiq orqanların tabeçiliyində olan büdcə təşkilatlarının göstərdikləri pullu xidmətlərdən gəlirlər, mülki-hüquqi, inzibati və cinayət məsuliyyəti, o cümlədən cərimələr, müsadirələr, kompensasiyalar tətbiq edilməsi nəticəsində alınan vəsaitlər, həmçinin Azərbaycan Respublikasının bütün səviyyələrində olan dövlət hakimiyyəti orqanlarına vurulmuş ziyanın ödənilməsindən alınan vəsaitlər və icbari qaydada götürülən məbləğlər;
- Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin digər səviyyəli büdcələrindən maliyyə yardımı və büdcə ssudası kimi alınan gəlirlər;
- digər qeyri-vergi gəlirləri, həmçinin əvəzsiz köçürmələr.

Dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlakın satışından alınan vəsaitlər tam həcmdə müvafiq büdcəyə köçürülür.

Azərbaycan Respublikası büdcə sisteminin bütün səviyyəli büdcələrinə dövlət və ya bələdiyyə mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi prosesində alınan vəsaitlərin köçürülməsi qaydası, müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında onların bölünməsi normativləri, həmçinin özəlləşdirmənin təşkilinə məsrəflərin ölçüsü Azərbaycan Respublikasının özəlləşdirmə haqqında qanunu ilə müəyyən edilir.

Fiziki və hüquqi şəxslər, beynəlxalq təşkilatlar və xarici dövlətlərin hökumətləri tərəfindən əvəzsiz köçürülən vəsaitlər büdcənin gəlirlərinə hesaba götürülür.

Büdcənin gəlirlərinə həmçinin qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə əvəzsiz köçürmələr hesaba götürülə bilər. Qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə Azərbaycan Respublikası vergi və büdcə qanunvericiliklərində dəyişikliklər aparılması ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası büdcə sisteminin müxtəlif səviyyəli büdcələri arasında vəsaitlərin verilməsi, büdcə haqqında qanunda nəzərdə tutulmayan xərclərin maliyyələşməsi üzrə səlahiyyətlərin və ya gəlirlərin verilməsi üzrə əməliyyatlar başa düşülür.

Xüsusi gəlirlər yerli büdcələrin gəlirlərinin bir hissəsini təşkil edirlər. Yerli icra orqanlarının (bələdiyyələrin) üzərinə düşən funksiyaların yerinə yetirilməsi, bölgənin sosial-iqtisadi inkişafını, yerli büdcələrin tarazlaşdırılmasını həyata keçirmək üçün onlara dövlət büdcəsi (həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi) tərəfindən büdcə tənzimlənməsi qaydasında tənzimləyici gəlirlər verirlər.

Büdcələrin tənzimləyici gəlirləri – bu dövlət büdcəsinin yerli (bələdiyyə) büdcələrə növbəti maliyyə ili üçün və ya uzun müddətə normativlər əsasında ətyin olunmuş maliyyə vəsaitidir.

Büdcələrin tənzimləyici gəlirlərinə transfert ödənişləri də daxildir. Transfərtlər dövlət büdcəsindən bölgələrin maliyyə problemini həyata keçirmək üçün xüsusi fondlara ayrılan vəsaitlərdir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərində transfərlərin xüsusi çəkisi 1996-cı ildə 2,0%, 1999-cü ildə 0,5%, 2001-ci ildə – 0,5%, 2003-cü ildə – 2,1%, 2008-ci ildə isə 3,1%, 2013-cü ildə isə 3,3% olmuşdur.

Ərazi büdcələrinin tarazlaşdırılması üçün dotasiya, subvensiya və subsidiyalardan geniş istifadə edilir.

Dotasiya – dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə, onların gəlir və xərclərini tənzimləmək məqsədilə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir.

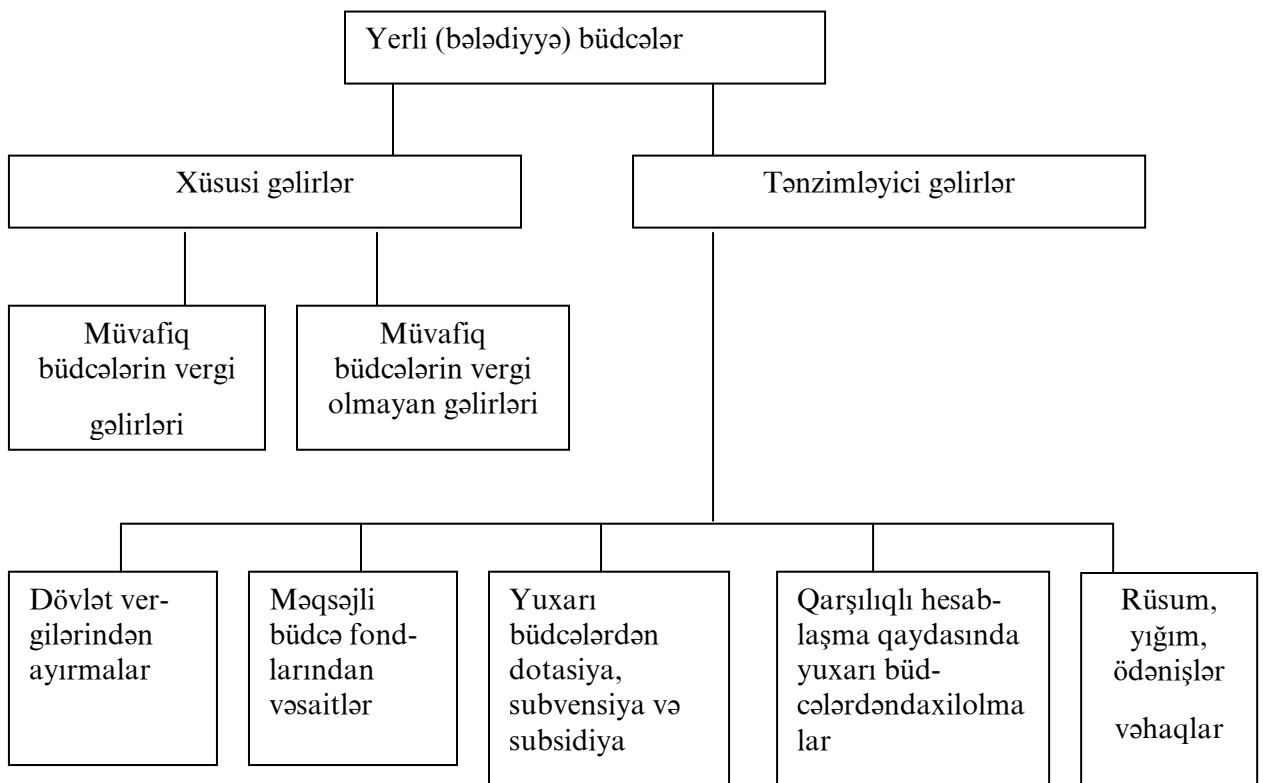
Subvensiya – məqsədli maliyyələşdirmənin həyata keçirilməsi üçün dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə verilən, lakin həmin məqsəd üçün və ya müəyyən edilmiş müddətdə istifadə edilmədikdə geri qaytarılan maliyyə vəsaitidir.

Subsidiya – dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə, yerli büdcələrə və hüquqi şəxslərə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir.

Büdcə ssudası – dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə, yerli büdcələrə və hüquqi şəxslərə, yerli büdcələrdən bələdiyyə təşkilatlarına qaytarılmaq şərti ilə il ərzində müəyyən müddətə verilən maliyyə vəsaitidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yerli büdcələrə maliyyə yardımı kimi verilən dotasiya, subvensiya və subsidiya üsulları kifayət qədər təkmilləşdirilməyib. Büdcələrin bu mənbələri əslində həvəsləndirmə xarakterinə malik olmalıdır, lakin onlar yerli icra orqanlarında himayədarlıq əhval-ruhiyyəsi yaradır. Bu da əslində yerli (bələdiyyə) icra orqanlarının səlahiyyət və vəzifələrinin məhdudluğundan xəbər verir. Vəsaitlərin bu formada verilməsi təcrübəsi yerli icra orqanlarında təsərrüfat təcrübəsinin inkişafına imkan vermir, bölgədə baş verən iqtisadi və sosial proseslərə təsir etmə imkanlarını, büdcələrin gəlir hissəsinin yerinə yetirilmə imkanlarını azaldır, maliyyə nəzarətini zəiflədir və son nəticədə maliyyə vəsaitlərindən büdcə ilində qeyri-səmərəli istifadə olunur. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün yerli (bələdiyyə) büdcələrin, yerli vergi, gəlir və sair daxilolmaların hesabına möhkəmləndirilməsi sahəsində konkret tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Sxem 7. Yerli büdcələrin xüsusi və tənzimləyici gəlirlərinin ümumi sxemi.

Respublikamızın müstəqillik əldə etdiyi dövrdən büdcələrarası münasibətlərdə gəlirlərin bölgüsü üsulları inkişaf edir və formalaşır.

Sovet dövründə Azərbaycanın büdcə sistemində gəlirlərin büdcələr arasında bölgüsü üfüqi şəkildə həyata keçirilirdi. Bu onunla xarakterizə olunurdu ki, dövlət büdcəsi və ya yerli büdcələr demək olar ki, eyni müstəvi üzərində idi və onların hər birinin gəlirləri, rüsumları mövcud idi. Ona görə də yerli büdcələrə maliyyə yardımı göstərmək çətin idi, çünki bu büdcələrin hər biri ayrılıqda fəaliyyət göstərirdi, onlara yardım üçün heç bir hüquqi əsas yox idi. Bu şəraitdə yerli büdcələrin formalaşması modeli aşağıdakı kimi idi:

$$G = G_x$$

Burada, G – gəlirlərin həcmi;

G_x – xüsusi gəlirlərin həcmi.

Büdcə gəlirlərinin həcmi xərclərin ölçüsünü müəyyən edirdi.

Gəlirlərin bölgüsünün belə sistemi bir çox ölkələrdə XX əsrin ortalarında mövcud idi. Bu sistem bütün səviyyəsi büdcələrin maliyyə asılılığını aşağı salırdı, belə ki, büdcələr öz xüsusi vergiləri hesabına formalaşdı. İctimai tələblərə (təhsil, səhiyyə, yaşayış yerlərinin abadlaşdırılması) büdcə xərclərinin artması ilə əlaqədar olaraq yerli büdcələrin gəlirləri bu xərcləri ödəmək qabiliyyətində deyildilər. Ərazilərə dövlət tərəfindən maliyyə yardımı üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş mexanizm tam formalaşmamışdı. Bütün bunlar yerli büdcələrə, yerli təsərrüfata cəmiyyətin sosial inkişafına mənfi təsir edirdi.

Belə olduğu halda yerli büdcələrin (rayon, şəhər) öz gəlirləri ilə yanaşı, onlara tənzimləyici gəlirlər də daxil olmağa başladı. Yerli büdcələrin vəsaitlərinin artması ilə əlaqədar onların üzərinə əhalinin həyati tələbatı olan təhsil, səhiyyə, mənzil-kommunal təsərrüfatı, yerli və ərzaq sənayesi və başqa

sahələrin maliyyələşdirilməsi vəzifələri qoyuldu. Bu da öz növbəsində yerli büdcələrin formalaşdırılması prinsipini dəyişdi. Yerli büdcələrin həcmi yerli təsərrüfata çəkiləcək xərclərin həcmi ilə müəyyən olunurdu. Bu xərclərin təmin edilməsi üçün yuxarı büdcədən lazım olan tənzimləyici gəlirlər ayrılırdı. Beləliklə, yerli büdcələr aşağıdakı model üzrə formalaşmağa başladı.

$$X = G_x + G_t$$

burada, X – xərclərin həcmi;

G_x - xüsusi gəlirlərin həcmi;

Bu modelin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, 1) bütün büdcələrin mənbələrinin vahidliyi əldə edilmiş; 2) bölgələrə maliyyə yardımının mexanizmi yaradılmış; 3) ölkə hakimiyyəti ərazinin iqtisadi və sosial inkişafını tənzimləmək üçün real vasitələr əldə edilmişdir.

Lakin, bununla belə büdcələr arasında vəsaitlərin bölgüsünün bu cür qaydasının bir sıra çatışmamazlıqları var idi: 1) yerli büdcələrin xüsusi gəlirlərinin səviyyəsi aşağı düşür; 2) belə bir sistem ayrı-ayrı bölgələrin dövlət büdcəsindən daha çox vəsait almağa sövq edir; 3) eyni zamanda vəsaitlərin dövlət büdcəsində mərkəzləşdirilməsinə, bölgələrin maliyyə vəsaitlərinə olan tələblərinin məhdudlaşdırılmasına, sosial sahədə yaranmış problemlərin həllində mərkəzlə bölgə arasındakı ziddiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarır.

Hal-hazırda yerli (bələdiyyə) büdcələrin maliyyə çatışmamazlığını nəzərə alaraq onların fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə dövlət büdcəsindən maliyyə vəsaiti ayrılır. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyət dairəsinin geniş olmamasından bir çox yerli və vergi olmayan gəlirlər dövlət büdcəsinə ödənilir. Buna görə də təhsil, səhiyyə, mənzil-kommunal təsərrüfat xərcləri dövlət büdcəsinin yerli xərclərindən ayrılır.

FƏSİL 3. DÖVLƏT BÜDCƏSİ GƏLİRLƏRİNİN PROQNOZLAŞDIRILMASINDA MALİYYƏ-BÜDCƏ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.

3.1. İcmal maliyyə planlaşdırılmasında maliyyə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi hədəflərinin dəqiqləşdirilməsi.

Dövlət öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün lazımi miqdarda maliyyə vəsaitinin səfərbərliyə almalı və istifadə etməlidir ki, bu da əsasən büdcə vəsaitilə həyata keçirilir. Büdcə mexanizmi vasitəsilə maliyyə vəsaitinin toplanması və istifadəsi zamanı dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında müəyyən maliyyə münasibətləri əmələ gəlir. Həmin maliyyə münasibətləri dövlətin maliyyə-büdcə siyasəti vasitəsilə tənzimlənir.

Maliyyə-büdcə siyasəti – hər bir konkret tarixi dövrdə cəmiyyətin idarə edilməsi, iqtisadi-sosial və siyasi vəzifələrin həyata keçirilməsi məqsədilə dövlətin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması və məqsəduyğun istifadəsi ilə əlaqədar olaraq həyata keçirdiyi tədbirlər sistemindən ibarətdir.

Dövlətin büdcə siyasəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə, «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə, ayrı-ayrı hakimiyyət orqanlarının büdcə prosesi sahəsində funksiyalarını və səlahiyyətlərini ifadə edən digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir. Büdcə siyasətini yalnız büdcə prosesinə aid etmək olmaz. Büdcə siyasəti

haqqında qanun hər bir dövlət hakimiyyəti orqanının büdcə prosesindəki funksiyalarını dəqiq müəyyən edir.

Bununla yanaşı, büdcə siyasəti ÜDM-un büdcə vasitəsilə istifadə edilən hissəsinin müəyyən edilməsini, büdcə vəsaitinin istifadə edilməsi zamanı mərkəzi və yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanları arasındakı münasibətləri, büdcənin xərclərinin quruluşunu və büdcə xərclərinin müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürülməsini, dövlət borclarının və dövlət kəsirinin idarə edilməsi kimi məsələləri və s. əhatə edir.

Dövlətin maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi kimi büdcə siyasətinin işlənilməsi və hazırlanmasında dövlət hakimiyyətinin qanunverici və icraedici həlqələri iştirak edir. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının inkişaf xüsusiyyətləri şəraitində cari dövr və perspektiv üçün ölkənin iqtisadi siyasətinin, o cümlədən maliyyə-büdcə siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsində Respublika prezidenti aparıcı rol oynayır.

Ölkənin iqtisadi inkişafının və sosial sabitliyin təmin edilməsi məqsədilə Respublika prezidenti dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən edir. Buna əsasən Respublika hökuməti dövlətin maliyyə-büdcə siyasətini həyata keçirmək üçün müvafiq qanun layihələrini hazırlayır və müzakirə və qəbul üçün Milli Məclisə təqdim edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Büdcə göndərişində növbəti maliyyə ilinə Azərbaycan Respublikasının büdcə siyasəti müəyyən edilir. Yerli səviyyədə bu siyasət müvafiq orqanların qərarları ilə müəyyən edilir. Bu siyasət maliyyə və vergi orqanlarının, Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi, pul-kredit siyasətini tənzimləyən orqanın (Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı), nəzarət-hesablama orqanının (Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası) fəaliyyətində həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasında büdcə ili, büdcə icrası yanvarın 1-dən

dekabrın 31-dək olan 12 aylıq dövrüdür. Bütçə prosesinin uzunluğu (müddəti) bütçə ilindən çoxdur, belə ki, bütçə prosesinə bütçə proqnozlaşdırılmasına, sonradan, bütçə nəzarətinə və digər proseslərə ayrılan vaxt daxildir.

Bütçə siyasətini həyata keçirən dövlət orqanları sisteminə maliyyə orqanları, pül-kreditı tənzimləyən orqanlar, dövlət (bələdiyyə) maliyyə nəzarəti orqanları daxildir. Hər bir orqanın öz funksiya və səlahiyyətləri vardır.

Pul-kredit siyasətini tənzimləyən orqan Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı sayılır.

Dövlət və ya bələdiyyə maliyyə nəzarəti orqanlarına aşağıdakılar daxildir:

- Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası;
- dövlət maliyyə və bələdiyyə nəzarəti orqanları;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericilik orqanını və yerli özünüidarətmə nəzarət orqanları.

Bütçə sisteminə nəzarət orqanları aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti;
- Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi;
- İcra hakimiyyəti orqanları;
- pul-kredit siyasətini tənzimləyən orqanlar;
- bütçə vəsaitinin baş sərəncamçıları və sərəncamçıları;
- Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericiliyi ilə bütçə, vergi və digər səlahiyyətlər həvalə edilən başqa orqanlar.

Milli Bank Azərbaycan Respublikasının hökuməti ilə birlikdə pul-kredit siyasətinin əsas istiqamətlərini işləyir və baxılmaq üçün Milli Məclisə təqdim edir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik orqanları, yerli özünüidarətmə orqanları tərəfindən yaradılan dövlət, bələdiyyə maliyyə nəzarəti orqanları müvafiq bütçənin və bütçədən kənar dövlət fondlarının

icrasına nəzarət edir, göstərilən büdcələrin, dövlət və ərazi məqsədli proqramların və bütün səviyyəli büdcə qanunvericiliklərinin və hüquqi aktların ekspertizasını aparır.

Azərbaycan Respublikasının icra hakimiyyəti orqanları, Naxçıvan Muxtar Respublikasının icra hakimiyyəti orqanları, yerli idarəetmə orqanları tərəfindən yaradılan dövlət, bələdiyyə maliyyə nəzarəti orqanları büdcələrin və büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələrinin icrasına qabaqcadan, cari və sonrakı nəzarəti həyata keçirirlər.

Dövlət və bələdiyyə maliyyə orqanlarının səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının «Vergi Məcəlləsi», «Hesbalama Palatası haqqında», Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Naxçıvan Muxtar Respublikasının nəzarət orqanları haqqında qanunları, yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqi aktları, habelə digər normativ hüquqi aktlarla müəyyən edilir.

Dövlət büdcəsi vəsaitlərinin baş sərəncamçısı dövlət büdcəsinin xərclərinin təşkilatlar üzrə təsnifatı əsasında büdcə vəsaitini vəsait alanlar arasında bölgüsünü həyata keçirmək hüququ olan ilk birbaşa büdcə vəsaiti alan Azərbaycan Respublikasının icra hakimiyyəti orqanıdır.

Büdcə vəsaitlərinin baş sərəncamçısının səlahiyyətləri aşağıdakılardır:

- dövlət büdcəsinin xərclərini təşkilatlar üzrə təsnifləşdirmək, büdcə vəsaitlərini vəsaitlər alanlar arasında bölüşdürmək;
- qaytarmaq şərtilə verilən büdcə vəsaitlərinin, dövlət və ya bələdiyyə zəmanətlərinin, büdcə investisiyalarının verilməsi haqqında müqavilələrdə dövləti təmsil etmək;
- tabeçiliyində olan büdcə vəsaitlərinin məqsədli istifadəsini təmin etmək, onların vaxtında qaytarılması, hesabatların vaxtında təqdim edilməsi, dövlət və ya bələdiyyə xidmətləri üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət etmək;
- tabeçiliyində olan büdcə idarələrinin gəlirlər və xərclər smetalarını təsdiq

etmək;

- büdcənin bölgüsünü tərtib etmək, büdcə öhdəlikləri limitlərini, büdcə vəsaitlərini tabeçilikdə olanlar arasında bölüşdürmək;
- büdcə vəsaitlərinin istifadəsinə nəzarət etmək;
- büdcənin icrası haqqında icmal hesabatı, gəlir və xərclərin icmal smetasını, həmçinin dövlət və ya bələdiyyə xidmətləri üzrə verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsi haqqında hesabatları hazırlamaq və təqdim etmək.
- Büdcə vəsaitinin sərəncamçıları – büdcə vəsaitinin tabeçilikdəki büdcə təşkilatları alanlar arasında bölüşdürmək hüququ alan dövlət hakimiyyəti orqanı və ya yerli özünüidarəetmə orqanı sayılır.

Mərkəzi səviyyədə büdcə səlahiyyətlərinə malik olan büdcə prosesinin iştirakçıları aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının Prezidenti;
- Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi;
- Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti;
- Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı;
- Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası;
- Büdcədən kənar dövlət fondları;
- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə büdcə, vergi və digər səlahiyyətlər həvalə edilən orqanlar.

Büdcə prosesinə aşağıdakılar daxildir:

- icmal maliyyə planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması;
- büdcə layihəsinin tərtibi, baxılması və təsdiqi;
- büdcənin icrasının təhlili və büdcənin icrasına nəzarət.

Ümumi daxili məhsulun (ÜDM) dövriyyəsi maddi və dəyər formasında həyata keçirilir. ÜDM-un dəyər formasında dövrəni zamanı maliyyə vəsaitinin yaradılması, bölgüsü, yenidən bölgüsü və istehlakı prosesində maliyyə

münasibətləri yaranır. Maliyyə vəsaitlərinin yaradılması, bölgüsü, yenidən bölgüsü və istehlakı prosesində maliyyə münasibətləri yaranır. Maliyyə vəsaitinin yaradılması, bölgüsü, yenidən bölgüsü və istehlakı prosesinin idarə edilməsi maliyyə planlaşdırılmasının köməyi ilə həyata keçirilir. Maliyyə planlaşdırılması iqtisadiyyatı, təsərrüfatlararası nisbəti balanslaşdırır, əmək, maddi və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadənin yollarını müəyyən edir.

Dövlət və yerli səviyyələrdə maliyyə planlaşdırılması dəyər ifadəsində maddi və əmək balansları ilə əlaqələndirilən maliyyə planları sistemi ilə təmin olunurlar. Hər bir maliyyə planı idarəetmənin konkret sahəsində maliyyənin təşkili və idarə edilməsi məsələlərini həll edir.

Maliyyə planları sistemində daxildir:

- perspektiv maliyyə planı;
- idarəetmənin dövlət və yerli səviyyələrində tərtib olunan toplu maliyyə balansı.

Perspektiv maliyyə planı - Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının, bələdiyyələrin sosial-iqtisadi inkişafının orta və təcili proqnozuna əsaslanan, büdcə layihəsi ilə birlikdə formalaşdırılan və özündə büdcə gəlirlərinin səfərbər edilməsi üzrə imkanları, dövlət və bələdiyyə borc götürmənin cəlb edilməsini və büdcənin əsas xərclərinin maliyyələşməsini əks etdirən sənəddir.

Perspektiv maliyyə planı aşağıdakı məqsədlərə görə tərtib olunur:

- sosial-iqtisadi inkişafın və maliyyə siyasətinin istiqamətlərini təmin etmək;
- planlaşdırılmış tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan maliyyə vəsaitləri həcmnin proqnozlaşdırılması;
- islahatların, proqramların maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılması;
- maliyyə siyasəti sahəsində müxtəlif tədbirlərin həyata keçirilməsi imkanlarının aşkar edilməsi;

- uzunmüddətli neqativ meyllərin qarşısının alınması və vaxtında müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Perspektiv maliyyə planı üç ilə işlənir, onlardan:

- birinci il – büdcə tərtib edilən il;
- sonrakı iki il – plan dövrüdür. Bu zaman bəyan edilən iqtisadi siyasətin real nəticələri izlənilir.

Perspektiv maliyyə planının formalaşdırılması üçün əsas cari ilin büdcəsi sayılır.

Perspektiv maliyyə planı Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının, bələdiyyələrin sosial-iqtisadi inkişafının orta təsirli proqnozunun göstəricilərinin dəqiqləşdirilməsinin uçuğu ilə dürüştəşdirilir, bu zaman plan dövrü bir il irəli çəkilir.

Perspektiv maliyyə planı büdcə təsərfətinin əsas göstəriciləri izrə tərtib edilir.

Uzunmüddətli məqsədli proqramlar icra hakimiyyəti orqanları, yerli idarəetmə orqanları tərəfindən işlənir, müvafiq qanunvericilik və yerli idarəetmə orqanı tərəfindən təsdiq edilir.

Uzunmüddətli məqsədli proqramların siyahısının formalaşdırılması Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının proqnozuna və müvafiq ərazilərin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozuna uyğun olaraq sahələr üzrə icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Təsdiq olunmağa və büdcə vəsaitləri və ya məqsədli büdcədən kənar fondlar hesabına maliyyələşdirməyə təklif olunan uzunmüddətli proqramlarda aşağıdakılar əks olunmalıdır:

- texniki-iqtisadi əsaslandırma;
- göstərilən proqramların tərtibi nəticəsində gözlənilən sosial-iqtisadi proqnozlar;
- göstərilən proqramların sifarişçilərinin adı;

- işlər üzrə maliyyələşmə mənbələrinin bölüşdürülməsi haqqında məlumat;
- onun təsdiq olunması üçün lazım olan digər sənədlər və materiallar.

Torlu maliyyə balansı – konkret dövr üçün ölkədə maliyyə vəsaitlərinin yaranma mənbələri və istifadə istiqamətlərində məlumatları özündə əks etdirən maliyyə sənədidir. Toplu maliyyə balansı müvafiq ərazidə yerləşən büdcələri və məqsədli büdcədənkənar fondları əhatə edir.

Toplu maliyyə planlaşdırmasının tərtibi ünvanlı maliyyə planının, yəni büdcənin tərtibində hazırlıq mərhələsidir. Dövlətin toplu maliyyə planı təsərrüfat sahələrində maddi və maliyyə nisbətlərinin asılılığına, müxtəlif səviyyəli maliyyə-kredit sisteminin göstəricilərinin uzlaşdırılmasına şərait yaradır; dövlətin sosial və iqtisadi inkişaf proqnozu balansının yoxlanmasını təmin edir, bu proqnozla nəzərdə tutulan tədbirlərinin maliyyələşmə mənbələrini aşkar edir; əlavə maliyyə vəsaitlərini aşkar edir; maliyyə siyasəti istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

Dövlətin toplu maliyyə balansı makroiqtisadi göstəricilər əsasında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin başçılığı ilə Maliyyə Nazirliyində hazırlanır. Dövlətin toplu maliyyə balansının strukturu cədvəl 5-də göstərilmişdir. **Cədvəl 5.**

Toplu maliyyə balansının strukturu

Gəlirlər	Xərclər
1. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	1. Dövlət icra hakimiyyəti orqanlarının saxlanması xərcləri
2. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	2. Elm və təhsil xərcləri
3. Əlavə dəyər vergisi və aksizlər	3. Müdafiə xərcləri
4. Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	4. Məhkəmə hakimiyyəti və prokurorluq orqanlarının saxlanması xərcləri

5. Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	5. Səhiyyə xərcləri
6. Yol vergisi	6. Sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri
7. Mədən vergisi	7. Mədəniyyət, incəsənət və KİV xərcləri
8. Sadələşdirilmiş sistem üzrə vergi	8. Mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri
9. Birdəfəlik rüsum	9. Yanacaq və enerji kompleksi xərcləri
10. Vergi olmayan gəlirlər	10. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq xərcləri
11. Dövlət əmlakının icarəsindən və satışından daxilolmalar	11. Sənaye və tikinti xərcləri
12. Dövlət kreditlərindən faizlər	12. Nəqliyyat və rabitə xərcləri
13. Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	13. İqtisadi fəaliyyətlə bağlı sair xərclər
14. Digər gəlirlər	14. Məqsədli büdcə fondları xərcləri
	15. Dövlətin xarici borcları üzrə xərclər
	16. Ehtiyat fondu xərcləri
	17. Yerli büdcələrə dotasiyalar
	18. Sair xərclər
CƏMI GƏLİRLƏR	CƏMI XƏRCLƏR

Beləliklə, toplu maliyyə balansının tərtibi ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının konkret istiqamətlərini müəyyən edir; dövlət vəsaitlərinin dövlət qurumları arasında səmərəli bölgüsünü təşkil edir; dövlət büdcəsi vəsaitləri hüququnda müxtəlif səviyyəli maliyyə planlarını həyata keçirir; milli gəlirin

bölgüsü və yenidən bölgüsünün müxtəlif tərəflərini əks etdirir; məqsədli büdcə fondlarının və ehtiyat fondlarının bölgüsünü həyata keçirir; yerli büdcələrə dotasiyaların həcmi müəyyən edir və s.

3.2. Büdcə gəlirlərinin proqnozlaşdırılması və büdcə prosesinin təkmil- ləşdirilməsi

Büdcə proqnozlaşdırılması «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 11-ci maddəsinin «Dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi prosesi və büdcə təqvimi» maddəsinə əsasən həyata keçirilir. Büdcə proqnozlaşdırılması respublikanın iqtisadi-sosial inkişaf proqramı və toplu maliyyə planlaşdırılması ilə sıx əlaqədədir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün onun idarəetmə üsullarının daim təkmilləşdirilməsi gərəkdir. Bununla əlaqədar olaraq perspektiv planlaşdırmanın rolu artır, deməli, elmi proqnozlaşdırmanın zərurəti meydana gəlir. Natural göstəricilərin parametrlərinin proqnozlaşdırılması maliyyə ehtiyatlarının proqnozu ilə müşahət olunmalıdır. Belə ki, bu ehtiyatların artım perspektivinin uçotu olmadan təsərrüfatın inkişafının keyfiyyət baxımdan proqnozlaşdırılması mümkün deyil.

Uzunmüddətli icmal maliyyə planlaşdırılmasından fərqli olaraq büdcə proqnozlaşdırılması ünvanlı olur və büdcə ili üçün, yəni bir ildən çox olmayan

dövr üçün hesablanır. İcmal maliyyə balansı göstəricilərinin əsas hissəsinə bütçə göstəriciləri təşkil etdiyi üçün perspektiv icmal maliyyə balansının tərtibi zamanı əsas bütçə göstəricilərinin proqnoz hesablaşmaları aparılmalıdır.

Bütçənin inkişaf proqnozu dedikdə, onun gəlir və xərc hissələrinin inkişaf yollarının ehtimal qiymətləri kompleksi nəzərdə tutulur.

Bütçə proqnozlarının məqsədli mövcud konkret sosial-iqtisadi şəraitdə və perspektiv qiymətləndirmə əsasında bütçənin inkişafının optimal yollarını işləmək, əsaslandırmaq və onun möhkəmləndirilməsi üçün təkliflər verməkdən ibarətdir. Belə proqnozlaşdırmanın nəticələrinin müasir uçotu, dövlətin maliyyə siyasətində daha səmərəli tədbirlərin qəbul edilməsinin mühüm şərtidir.

Bütçə göstəricilərinin proqnozlaşdırılmasının hesablanması illik bütçə göstəricilərinin hesablanması ilə yanaşı, metodoloji yanaşmanın da böyük əhəmiyyəti vardır. Bütçələrin illik və rüblük göstəriciləri iqtisadi və maliyyə parametrlərinin birbaşa hesablamaları bazasında müəyyən edilir.

Dövlət bütçəsinin gəlirlərinin proqnozlaşdırılması qaydası müəyyən edilmişdir. Vergilərin proqnozlaşdırılması zamanı ilk növbədə məlumat bazası əldə edilir. Bu məlumat bazası Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyindən, Statistika Komitəsindən, Vergilər Nazirliyindən, Gömrük Komitəsindən, ayrı-ayrı təşkilatlardan əldə edilir. Bu bazaya əsaslanaraq hər bir tədiyə növü üzrə potensial vergi məbləği və əvvəlki illərin yığım əmsalı da tətbiq etməklə proqnoz müəyyən edilir.

Birbaşa vergilərin proqnozlaşdırılması. Vergilər üzrə mədaxillərin proqnozlaşdırılması zamanı onların xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Mənfəət vergisinin proqnozunun verilməsi üçün ilk növbədə ÜDM-un əvvəlki illər üzrə faktiki və cari ilə gözlənilən göstəricisi müəyyənləşdirilməlidir.

Mənfəət vergisinin proqnozunun hazırlanması zamanı ötən illərin

faktiki daxilolmaları, rayon və şəhər ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat göstəriciləri barədə məlumatlar əldə edilməlidir. Bu tədiyə növünün proqnozu müəyyən edilərkən rayon və şəhər ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların balans məlumatlarından istifadə edilir. Balans mənfəəti məhsulun (işlərin və xidmətlərin) gəlirdən çıxılan xərclərə daxil edilən istehsal və satış məsrəfləri arasındakı fərq kimi hesablanır. Bu zaman qeyri-satış əməliyyatlarından gəlirlərə (xərclərə) aid olan digər müəssisələrin fəaliyyətində payçı kimi iştirakdan gəlir, müəssisəyə məxsus səhmlər, istiqrazlar və digər qiymətli kağızlardan əldə olunan gəlirlər (dividendlər, faizlər), habelə məhsul (işlər və xidmətlər) istehsalı və satışı ilə bilavasitə bağlı olmayan əməliyyatdan götürülən digər gəlirlər (xərclər), o cümlədən cərimə və zərərin ödənilməsi şəklində alınmış və ödənilmiş məbləğləri də nəzərə almaq lazımdır. Balans mənfəəti müəyyən edildikdən sonra mövcud qanunvericilikdə müəyyən olunmuş güzəşt məbləği və çıxılmalar edildikdən sonra mənfəət vergisinin proqnoz məbləği hesablanır.

Qeyd olunanlarla yanaşı mənfəət vergisinin proqnozlaşdırılmasında ayrı-ayrı sahələr, regionlar və müəssisələr üzrə həmin vergi üzrə yerinə yetirilmənin dinamikası, hesablanmış məbləğ, qalıq əsas götürülür. Burada müəssisənin əvvəlki illərlə müqayisədə tədiyə qabiliyyəti nəzərə alınır.

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi proqnozlaşdırılanda dövlət və qeyri dövlət sektorunda işçilərin sayı və orta aylıq əmək haqqı əsas götürülür. Bununla yanaşı, fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin proqnozunun müəyyən edilməsində rayon ərazisində olan büdcə və qeyri-büdcə təşkilatlarında işləyənlərin orta illik sayı və illik əmək haqqı fondu müəyyən edilməlidir. Sonra illik əmək haqqı fondunu işçilərin orta illik sayına bölməklə bir nəfər işçiyə düşən orta aylıq əmək haqqı hesablanır. Bu tədiyə növü üzrə proqnoz hesablanarkən gəlir vergisindən azad olunan və güzəşt edilən əmək haqqı fondunun məbləği çıxılmaqla gəlir vergisi məbləği hesablanır.

Mədən vergisi proqnozunun müəyyən edilməsi zamanı xam neftin, təbii

qazın, sair faydalı qazıntıların topdansatış qiyməti, eyni zamanda şəhər və rayon ərazisində mülkiyyət formasından asılı olmayaraq yerin təkindən faydalı qazıntıların çıxarılması ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərin diskokasiyası barədə məlumat əldə edilməlidir. Bu zaman şəhər və rayon ərazisində yerin təkindən çıxarılan faydalı qazıntıların hər vahidinin dəyəri, onların növü, keyfiyyəti, dağ-mədən şəraiti, hasilatın rentabelliyi nəzərə alınmaqla mədən vergisinin dərəcələrinə uyğun hesablanır.

Vasitəli vergilərin proqnozlaşdırılması. Vasitəli vergilərə ƏDV, aksizlər, gömrük rüsumları aiddir. ƏDV proqnozunda ilk növbədə ÜDm-un daxili istehlakı, mal və xidmətlər əlavə dəyər vergisinə cəlb olunan və olunmayan qruplarına bölünməklə, güzəştlər nəzərə alınmaqla ƏDV-i üzrə proqnoz hazırlanır, istehsal xərclərinə aid edilmiş məsrəflərin məbləği, bu məsrəflər üzrə ödənilmiş ƏDV-nin məbləği müəyyən edilir. Bundan sonra satılmış malların, işlərin və xidmətlərin dəyəri (o cümlədən əlavə dəyər vergisinə cəlb olunan və olunmayan satış) və bunlar üzrə alınmış ƏDV-nin məbləği müəyyən edilməklə büdcəyə ödənilməli olan ƏDV-nin məbləği müəyyən edilir.

Bu halda əvvəllər ƏDV ödəmiş və 1 yanvar 2001-ci il tarixdən sadələşdirilmiş vergi sisteminə keçmiş vergi ödəyiciləri hökmən nəzərə alınmalıdır.

Aksiz vergisini hesablayarkən aksizə cəlb olunan mallar, məhsulları istehsal və idxal edən rezident və qeyri-rezident şəxslər barədə məlumat əldə edilməlidir. Bundan sonra aksizə cəlb olunan malların (neft məhsulları, tütün məmulatları, alkoqollu içkilər) daxili istehlak üçün istehsal müəyyən edilməli, sonra isə aksizin dərəcəsinə uyğun vergi hesablanmalıdır.

Mülkiyyət vergisinə hüquqi və fiziki şəxslərin torpaq vergisi və əmlak vergisi aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, «Bələdiyyələrin maliyyələşməsinin əsasları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa və «Vergi Məcəlləsi»nə əsasən fiziki şəxslərin əmlak və torpaq vergisi bələdiyyələrin büdcəsinə daxil olur. Torpaq vergisi hesablanarkən rayon və şəhər üzrə olan

torpaq sahələri barədə məlumatlar əldə edilməlidir. Bunun üçün rayon ərazisində olan əkin, dinc və həyətyanı torpaqlar, çoxillik əkinlər (keyfiyyət qruplarına görə) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1997-ci il 14 may tarixli 43 sayılı qərarı ilə təsdiq edilmiş torpaq vergisini hesablamaq üçün torpaqların qiymətləndirilməsi cədvəlinə əsasən, müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən kadastr qiymət rayonları və ora daxil olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti ballar əsasında hesablanır. Şəhərlərdə isə sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə, ticarət-mənzil və digər xüsusi təyinatlı torpaqlar, yaşayış fondlarının, həyətyanı sahələrin tutduğu və kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə olunan torpaqlar, vətəndaşların bağ sahələrinin tutduğu torpaqlar bir kvadrat metrinə görə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 fevral 1999-cu il tarixli Qərarında edilmiş dəyişikliyə və «Vergi Məcəlləsi»nə əsasən hesablanır. Həmçinin «Kadastr qiymət rayonları və ora daxil olan inzibati rayonlar üzrə kənd təsərrüfatı torpaqlarının təyinatı, coğrafi yerləşdirilməsi və keyfiyyəti nəzərə alınmaqla şərti balların müəyyənləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 23 dekabr 2000-ci il 230 sayılı qərarı nəzərə alınmalıdır. Bu zaman əvvəlki illərdə hüquqi şəxslər tərəfindən hesablanmış və faktiki ödəməyə uyğun yığım faizi müəyyən edilməklə proqnoz müəyyən edilir. Əmlak vergisinin proqnozu müəyyən edilərkən ilk növbədə rayon statistika idarələrinin rayon ərazisində olan hüquqi şəxslərin əsas vəsaitlərinin orta illik dəyəri barədə məlumatlarından istifadə edilməlidir. Bu tədiyə növü üzrə vergitutma obyektini onların balansında olan əmlakın dəyəridir. Hüquqi şəxslər tərəfindən müvafiq qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş faiz dərəcəsinə uyğun olaraq əmlak vergisi üzrə hesablanılan məbləğ və bu məbləğdən əvvəlki illərin yığım faizi nəzərə alınmaqla vergi məbləği müəyyən edilir.

Gömrük vergiləri və rüsumları və onların proqnozlaşdırılması. Gömrük vergilərinə Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən mallara əlavə dəyər vergisi, idxal rüsumu, gömrük rüsumu, gömrük nəzarəti və gömrük

əməliyyatlarının aparılması ilə bağlı daxilolmalar, Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən əksizə cəlb edilən mallar aid edilir. Bu vergi və rüsumların proqnozunun müəyyən edilməsində mal qrupları üzrə idxalın həcmindən, mal qrupları üzrə azadolmalardan, malların mənşə mənbələrinə dair məlumatlardan istifadə edilir.

Büdcənin inkişaf proqnozunun tərtibi zamanı müxtəlif üsullardan istifadə edilə bilər:

- 1) Ekstropolyasiya üsulu – əvvəlki dövrün təcrübəsindən (göstəricilərindən) istifadə etməklə proqnozun tərtibidir. Bu üsuldən az-çox sabit olan dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri üzrə bir sıra maddələrin proqnozlaşdırılmasında istifadə edilə bilər;
- 2) Ekspert qiymətləndirilməsi üsulu – elmin və təsərrüfatın müxtəlif sahələrinin mütəxəssisləri tərəfindən aparılan və əsaslandırılan qiymətləndirmə bazasında proqnozun tərtibidir. Lakin bu üsul subyektivizmin elementinə malikdir.
- 3) Eyni vaxtda hər iki üsuldən istifadə edilir. Bu zaman həm inkişafın obyektiv meyli və həm də mütəxəssislərin fikirləri nəzərə alınır.

Əsas maliyyə qanunauyğunluğunun ekstropolyasiya üsullarından biri regressiya xətti ola bilər. Bu halda büdcə proqnozu üzərində işləyərkən büdcənin yaradılmasına təsir edən amillərin araşdırılmasından və öyrənilməsindən başlamaq lazımdır. Bu amillərə İkonin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı və ümumdövlət maliyyə ehtiyatlarının mövcudluğu, demoqrafik dəyişiklik, təsərrüfat sahələrinin inkişafı və b. aiddir.

Perspektiv üçün dövlət büdcəsinin gəlirlərinin həcmi ilə milli gəlir və sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının məcmu məhsulu, eyni zamanda bu göstəricilərlə mənfəət vergisi arasındakı korelyasiya əlaqəsindən istifadə edilə bilər. Korelyasiya əmsalı bu əlaqələrin sıxlığını göstərir və aydındır ki, büdcənin gəlirləri ilk növbədə vergilər hesabına yaranır, mənfəət vergisi ilə

mənfəət arasındakı fərq isə şübhəsizdir.

Perspektiv üçün büdcə vəsaitləri həcmnin proqnozlaşdırılması zamanı dərin iqtisadi və statistik təhlildən istifadə edilir və bu müəyyən dərəcədə bir çox amillərin göstəricilərə təsirinin araşdırılmasına imkan verir. Təhlil göstərir ki, büdcə vəsaitlərinin müəyyən edilməsinin statistik üsulu perspektiv üçün hesablanan göstəricilərin dolğunluğunu əks etdirir.

Yuxarıda qeyd olunan iki dəyişənli kəmiyyəti olan reqressiya tənliyi aşağıdakı xətti halda olar:

$$u = a_0 + a_1x$$

burada, u – dövlət büdcəsi vəsaitinin həcmi;

x – 1) iqtisadiyyatın sahələrində istehsal edilən məhsul;

2) milli gəlir;

a_0, a_1 – ilkin məlumatlar əsasında müəyyən edilən reqressiya xətti əmsalı.

Bu üsulların tərtibi zamanı proqnozlaşdırılan dövrdə asılı olmayan kəmiyyətlərin qiymətlərinin tapılması (milli gəlir və istehsal olunmuş məhsul) problemi sərbəst problem kimi meydana çıxır. Onların müəyyən edilməsi üçün qeyd olunan ümumi göstəricilərin proqnoz hesablanmasından istifadə edilir. İqtisadi təhlil tədqiq edilən göstəricilərin inkişaf tempinin öyrənilməsi, onların qarşılıqlı münasibəti, tədqiq olunan hadisələrin illər üzrə orta illik tempinin hesablanması ilə tamamlanır. Belə təhlil ona görə vacibdir ki, dövlət büdcəsi real iqtisadi vəziyyət ilə əlaqədərdir və təsərrüfatda baş verən hər bir dəyişikliyə reaksiya verir, əhalinin sosial müdafiəsi sahəsində siyasətlə, dövlətin əsas xərclərinin maliyyələşdirilməsi üsullarının dəyişilməsi ilə əlaqədardır.

Büdcə proqnozlaşdırılmasının növbəti mərhələsi – büdcə layihəsinin tərtibi prosesidir. Büdcə layihəsinin ərtibinin əsas vəzifəsi dövlət hakimiyyəti orqanı və yerli ibarətmə orqanları üzərinə qoyulmuş funksiyaların dövlət və yerli özünüidarətmənin iqtisadi və sosial proqnozlaşdırılmasında nəzərdə tutulan tədbirlərin maliyyə təminatının həyata keçirilməsi məqsədilə büdcədə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitlərinin həcmnin müəyyən edilməsidir.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının, bələdiyyələrin və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozları işlənilib hazırlanır. İcra hakimiyyəti orqanlarında büdcə layihəsinin işlənməsi üçün əsas sayılan icmal maliyyə balansı hazırlanır.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi Azərbaycan Respublikası hökumətinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının və yerli özünüidarətmə orqanlarının, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının mühüm vəzifəsidir.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsini bilavasitə Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Maliyyə Nazirliyi və bələdiyyələrin maliyyə orqanları həyata keçirirlər.

Büdcə layihəsinin vaxtında və keyfiyyətlə tərtib edilməsi üçün müvafiq orqanlardan və hüquqi şəxslərdən lazımi məlumatlar alınmalıdır.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi üçün vacib olan məlumatlar bunlardır:c

- qüvvədə olan mövcud vergi qanunvericiliyi;
- büdcə sisteminin müxtəlif səviyyələrinin tənzimləyici normativləri;
- Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin digər büdcələrə verəcəyi maliyyə yardımının nəzərdə tutulan həcmi;
- Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin digər büdcələrə verəcəyi xərclərin növü və həcmi;
- dövlət və ya bələdiyyə xidmətlərinin göstərilməsinə maliyyə məsrəflərinin normativləri;

- minimum maliyyə təminatı normativləri.

Büdcə layihəsinin tərtibi aşağıdakılara əsaslanır:

- Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin büdcə göndərişinə;
- növbəti maliyyə ilinə müvafiq inzibati ərazinin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozuna;
- növbəti maliyyə ilinə müvafiq ərazinin büdcə və vergi siyasətinin əsas istiqamətlərinə;
- növbəti maliyyə ilinə müvafiq inzibati ərazinin iqtisadiyyatının dövlət və ya bələdiyyə bölməsinin inkişaf planına.

İnzibati-ərazi vahidinin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozu son hesabat ilində həmin ərazinin sosial-iqtisadi inkişafı haqqında məlumatlar, baza ilinin sonuna qədər ərazinin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozu və planlaşdırılan maliyyə ilinə iqtisadiyyatın və sosial sahənin inkişaf meylləri əsasında işlənib hazırlanır.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi mövcud büdcə qanunvericiliyi əsasında həyata keçirilir.

Əhaliyə ödənilməli müavinət, pensiya, kompensasiya, dotasiya və digər ödəniş növlərinin hesablanması üçün qüvvədə olan hüquqi aktlara edilmiş dəyişikliklər və əlavələr nəzərə alınır.

Büdcə haqqında qanun layihəsində büdcənin əsas xarakteristikası öz əksini tapmalıdır.

Büdcə haqqında qanun layihəsinin əsas xarakteristikana aşağıdakılar aiddir:

- büdcə gəlirinin ümumi həcmi;
- büdcə xərclərinin ümumi həcmi;
- büdcə kəsiri.

Büdcə layihəsinin tərtib edilməsi üçün ilkin makroiqtisadi göstəricilər bunlardır:

- növbəti maliyyə ilinə ÜDM-un həcmi və növbəti maliyyə ilində ÜDM-un artım sürəti;
- inflyasiyanın səviyyəsi (qiymətlərin artım sürəti).

Dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi prosesi növbəti büdcə ilinə 11 ay qalmış başlanır və büdcə layihəsinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim etdiyi günədək olan dövrü əhatə edir.

Qeyd edildiyi kimi, növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin layihəsi ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının makroiqtisadi proqnozları, məqsədli proqramlar, iqtisadiyyatın sahələrinin, inzibati rayonların, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin cari və növbəti il üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında hazırlanır.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi üçün lazım olan iqtisadi və sosial proqramların hazırlanması barədə əsaslandırılmış sənədlər müvafiq icra hakimiyyəti tərəfindən müəyyən edilən müddət ərzində və qaydada hazırlanıb ona təqdim edilir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əsasında dövlət büdcəsi layihəsinin müəyyən edilmiş əsaslandırıcı materiallar və hesablamalar mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarından, dövlət büdcəsinin vasitəsilə maliyyələşdirilən təşkilatlardan tələb edilir.

Növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi üçün lazım olan iqtisadi və sosial proqnozların hazırlanmasına cəlb olunan idarə və təşkilatların adları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasının birinci mərhələsində Azərbaycan Respublikasının hökuməti və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən iqtisadiyyatın vəziyyətini əks etdirən makroiqtisadi göstəriciləri əsasında növbəti maliyyə ilinə Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının fəaliyyəti proqnoz-planı işlənib hazırlanır.

Proqnoz-plan əsasında Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsinin gəlirlər və xərclər üzrə əsas göstəricilərinin layihələrini hazırlayır. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatına uyğun olaraq növbəti maliyyə ili üçün dövlət büdcəsi xərclərinin bölgüsünü müəyyən edir.

Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının hökuməti növbəti maliyyə ilində vəzifə maaşlarının, pensiyaların, müavinətlərin və digər ödənişlərin minimum həddinin artırılması haqqında təklifləri nəzərə alır.

Növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsinin əsas xarakteristika və Azərbaycan Respublikasının büdcə xərclərinin funksional təsnifatına uyğun olaraq növbəti maliyyə ilinə dövlət büdcəsi xərclərinin bölgüsü Azərbaycan Respublikasının hökuməti tərəfindən qəbul edildiyi gündən sonra iki həftə ərzində Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi:

- dövlət büdcəsi vəsaitinin büdcədən maliyyələşən təşkilatlar arasında bölüşdürülməsi üçün büdcə layihəsini mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarına göndərir;

növbəti maliyyə ilinə və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən orta müddətli perspektivə Azərbaycan Respublikası hökumətinin Naxçıvan Muxtar Respublikası icra hakimiyyəti orqanına münasibətini bildirir.

Dövlət büdcəsinin formalaşmasının ikinci mərhələsində mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən büdcə vəsaitinin büdcə təsnifatına uyğun olaraq bölüşdürülməsi, həmçinin büdcə vəsaitinin sərəncamçılar arasında ünvanlı maliyyələşdirilməsi nəzərdə tutulur.

3.3. Büdcə gəlirlərinin icrası və onun təkmilləşdirilməsi

Büdcə ilinin gedişində və tsiklinin sona bitməsi üzrə maliyyə orqanları, başda Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi olmaqla, büdcənin tərtibi və icrasının nəticələri üzrə analitik iş aparılırlar. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin və xərclərinin auditi qanunvericiliyə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası tərəfindən aparılır.

Büdcə təhlilinin məqsədi bunlardır:

- büdcənin tərtibi və icrasının nəticələrinin qiymətləndirilməsi;
- hökumətin maliyyə-büdcə siyasətinin əsaslandırılması;
- büdcənin plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsinə mane olan amillərin və səbəblərin aşkarlanması;
- idarəetmə sahəsində hakimiyyət orqanlarının sərəncam və qərarlarının qəbul edilməsinin əsaslandırılması;
- büdcənin tərtibi və icrası zamanı ehtiyatların aşkar edilməsi;
- büdcəyə gəlirlərin tam, vaxtında və stabil yığılmasının təmin edilməsi;
- büdcədə nəzərdə tutulan maliyyə tədbirlərinin tam və vaxtında həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;
- büdcə vəsaitlərinin səmərəsiz və məqsədsiz istifadəsinə səbəb olan büdcə vəsaitlərini alanların fəaliyyətində çatışmamazlıqların aşkar edilməsi;
- büdcə xərclərinin iqtisadi və sosial səmərəliliyinin müəyyən edilməsi;
- büdcənin tərtibi və icrası gedişində maliyyə orqanlarının işində çatışmamazlıqların aşkar edilməsi və bu çatışmamazlıqların aradan qaldırılması üçün təkliflərin hazırlanması;
- büdcə prosesinin və büdcələrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, təcrübədə maliyyə orqanlarının işində büdcə göstəricilərinin yerinə yetirilməsinin təhlili tətbiq olunur. Büdcənin vəziyyətinin təhlili ilə əlaqədar olan məsələlər hələ kifayət qədər işlənib hazırlanmamışdır. Ölkə iqtisadiyyatının dirçəliş mərhələsinə qədəm qoyduğu bir vaxtda, sosial və iqtisadi problemlərin həlli istiqamətlərinin düzgün

müəyyən edilməsində bu məsələlərin həlli aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Büdcənin təhlilini həyata keçirmək üçün müəyyən üsul və vasitələrdən istifadə edilir.

Ən sadə üsul – müqayisədir. Hesabat dövrünün büdcə göstəriciləri ya plan və ya da əvvəlki ilin (bazis) göstəriciləri ilə müqayisə edilir. Bazis dövrünün göstəricilərinin müqayisəsi zamanı onlar tutuşdurulur, yəni göstəricilərin tərkib elementləri, iqtisadiyyatda inflyasiya prosesi, qiymətləndirmə üsulları nəzərə alınmaqla təhlil edilir.

Növbəti üsul – qruplaşdırma. Bu zaman göstəricilər qruplaşdırılır və cədvəl şəklində salınır. Bu da öz növbəsində analitik hesablamalara imkan verir, ayrı-ayrı halların və onların qarşılıqlı əlaqəsinin inkişaf meylləri, göstəricilərin dəyişməsinə təsir edən amillər aşkar edilir.

Büdcə təhlilinin həyata keçirilməsi üçün büdcə əmsalı vasitəsindən istifadə olunur. Bu ərazinin maliyyə vəziyyəti göstəriciləri digər ərazinin analoci göstəriciləri ilə müqayisə edilir. Bu zaman göstəricilərin dinamik inkişafı və ərazinin maliyyə vəziyyətinin dəyişməsi meylləri aşkar edilir.

Büdcənin təhlili gəlirlər və xərclər üzrə ayrıca aparılır.

Büdcə təhlili üçün aşağıdakılardan istifadə edilir:

1. Üfüqi təhlil zamanı büdcənin cari göstəriciləri gələn dövrün müvafiq göstəriciləri ilə, eyni zamanda plan göstəriciləri faktiki göstəricilərlə müqayisə edilir;
2. Şaquli təhlil zamanı büdcənin strukturu, ümumi göstəricilərdə ayrı-ayrı büdcə göstəricilərinin xüsusi çəkisi və onların ümumi nəticələrə təsiri müəyyən edilir;
3. Trend təhlildən büdcə göstəricilərinin dinamik olaraq dəyişməsi meyllərinin aşkar edilməsi üçün istifadə edilir. Bu təhlilin gedişi zamanı bir neçə illərin plan və hesabat göstəriciləri müqayisə edilir. Bunun əsasında gələcək dövr üçün büdcə göstəricilərini proqnozlaşdırmaq

mümkün olur.

4. Faktorlu təhlil zamanı büdcə göstəricilərində ayrı-ayrı amillərin təsiri müəyyən edilir (məsələn, sosial-mədəni tədbirlər üzrə xərclərin həcminə təsir edən büdcə təşkilatlarının sayı, bu təşkilatların fəaliyyət müddəti, qiymət səviyyəsi, inflyasiya indeksi və d. amillərin təsiri).

Analitik təhlil zamanı büdcənin gəlir və xərclər üzrə göstəricilərindən, büdcə əmsallarından, büdcə muxtariyyətindən, xüsusi gəlirlərlə təminatdan, xüsusi və tənzimləyici gəlirlərin nisbətindən və d. istifadə edilir; büdcə göstəricilərinin inkişaf meylləri, büdcənin tərtibi və icrası prosesinə təsir edən ayrı-ayrı amillərin kəmiyyət və keyfiyyət tərəfləri aşkar edilir.

Xarici təcrübədən istifadə edib büdcə təhlilinin ərazi büdcəsi üzrə sabitlik təhlili üsuluna diqqət yetirək.

Ərazi büdcəsinin sabitlik səviyyəsi minimum büdcə xərcləri ilə təmin olunmaq üçün zəruri olan vəsaitlərin həcmi ilə müəyyən edilə bilər. Bu vəsaitlər əhalinin sosial təminata ehtiyacı olan hissəsinin maliyyələşdirilməsinin həyata keçirilməsi üçün büdcədə nəzərdə tutulan hissəsidir. Bu vəsaitlər eyni zamanda ərazidə yerləşən büdcə təşkilatlarının, onların əhaliyə imtiyazlı xidmətlərinin həyata keçirilməsi üçün sərf edilir.

Büdcənin sabitliyi onun vəziyyətinin dörd tipi ilə xarakterizə edilir:

- 1) tam sabit;
- 2) normal;
- 3) qeyri-sabit;
- 4) krizis.

Ərazi büdcəsinin sabitlik səviyyəsinin aşağıdakı üsulları tətbiq edilir:

1. Büdcənin tam sabit vəziyyəti belədir:

$$X_m < G_x + G_t$$

Burada X_m – büdcənin minimum xərcləri;

G_x – büdcənin xüsusi gəlirləri;

G_t – büdcənin tənzimləyici gəlirləri.

2. Normal vəziyyəti belədir:

$$X_m = G_x + G_t$$

3. Qeyri-sabit vəziyyəti belədir:

$$X_m = G_x + G_t + G_o$$

Burada G_o – cəlb edilmiş əlavə maliyyə vəsaiti (büdcə vəsaitlərinin sərbəst qalığı, büdcədən kənar vəsaitlər və s.).

4. Krizis vəziyyəti belədir:

$$X_m > G_x + G_t$$

1. Büdcənin tam sabit vəziyyəti aşağıdakı şərtlərlə mümkündür:

$$G_x : G = 60-70\%$$

$$G_t : G = 30-40\%$$

$$B : X = 10-15\%$$

Burada G – büdcə gəlirlərinin ümumi məbləği;

X – büdcə xərclərinin ümumi məbləği;

V – büdcə borcları (büdcələrin planlaşdırılmış xərclərinə %-lə).

2. Büdcənin normal vəziyyəti:

$$G_x : G = 40-50\%$$

$$G_t : G = 50-60\%$$

$$B : X = 30-35\%$$

3. Büdcənin qeyri-sabit vəziyyəti:

$$G_x : G = 5-10\%$$

$$G_t : G = 90-95\%$$

$$B : X = 40-50\%$$

Büdcənin təhlili üçün vasitə kimi büdcə əmsallarından istifadə edilə bilər. Onlar müxtəlif dövrlərdə büdcə göstəricilərini, ərazi büdcələrinin analoci göstəricilərinin müqayisəsinə imkan verir. Belə əmsallar büdcənin vəziyyətinin normativi (kriteriyası) kimi istifadə oluna bilər. Bu kriteriyalar daha müvəffəqiyyətlə tərtib edilə və icra edilmiş büdcələr, ərazi əlamətinə və d. görə formalaşmış büdcə qrupları bazasında işlənib hazırlana bilərlər.

Büdcənin təhlili üçün aşağıdakı büdcə əmsallarından istifadə olunması tövsiyyə olunur:

1) Tənzimləyici və xüsusi büdcə gəlirlərinin müqayisəsi əmsalı:

$$\Theta_{n.x.} = G_n : G_x$$

2) Muxtariyyat əmsalı:

$$\Theta_m = G_x : G$$

3) Xüsusi gəlirlərlə minimum xərclərin təmin olunması əmsalı:

$$\Theta_{t.o..x.} = G_n : X_m$$

4) Bütçə ödəməsi (doldurulması) əmsalı:

$$\Theta_{b.ö.} = G : X_m$$

5) Bütçə borcları əmsalı:

$$\Theta_{b.b.} = B : X$$

6) Ərazinin bütçə səmərəliliyi əmsalı:

$$\Theta_{b.s..} = G_b : S_o$$

7) Əhalinin bütçə təminatı əmsalı:

$$\Theta_{b.t..} = X : S_o$$

Burada G – gəlirlər;

G_n – nizamlayıcı gəlirlər;

G_x – xüsusi gəlirlər;

X – xərclər;

X_m – minimum xərclər;

B – bütçə borcları;

G_b – bölgə bütçə gəlirləri;

S_o – əhalinin ərazi üzrə illik sayı.

Bu vasitələrlə ərazi büdcələrinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsində obyektivlik əldə olunur, bu vəziyyətə təsir edən amillər aşkar edilir. Bu amillər haqqında məlumatın öyrənilməsi və onların büdcəyə təsiri büdcə sferasında neqativ hadisələrin səbəblərinin aşkar edilməsinə və aradan qaldırmaq üçün tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan verir.

Büdcə təhlili nəticələrə görə tərtib və icra edilə bilər.

Büdcənin tərkibinin təhlili tədqiqatın aşağıdakı istiqamətlərini nəzərdə tutur:

- maddi istehsal sahələrinin maliyyə vəziyyətinin təhlili;
- cari ilin gözlənilən büdcə icrasının təhlili;
- icmal mənbələri üzrə büdcə layihəsinin gəlir hissəsinin təhlili.

Büdcənin icrasının təhlilinə daxildir:

- ayrı-ayrı mənbələr və təsərrüfatın sahələri üzrə daxil olan gəlirlərin yerinə yetirilməsinin təhlili;
- maddi və qeyri-maddi istehsal sahələrinin maliyyələşdirilməsinin istiqamətləri üzrə xərclər planının yerinə yetirilməsinin təhlili;
- büdcə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təhlili;
- büdcənin kassa icrasının təhlili.

Büdcənin kompleks təhlilinin aparılması maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müəyyən qərarların qəbul edilməsi üçün zəruri informasiyanın alınmasına, büdcədə əlavə vəsaitlərin aşkar edilməsinə, onların istifadəsinin səmərəliliyinin artırılmasına imkan verir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikası artıq 24 ildir ki, müstəqillik qazanıb və bu illər ərzində respublikamız bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə yaşayır. Bu illər ərzində ölkə iqtisadiyyatında köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Təbiidir ki, bu dəyişikliklər öz təsirini dövlət gəlirlərinə də göstərmişdir.

Dövlət gəlirləri haqqında yazdığım bu tədqiqat işindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət gəlirlərinin formalaşmasında əsas yeri vergilər tutur ki, bu da özünü büdcə gəlirlərində göstərir. Yəni iqtisadiyyatın birtərəfli inkişafı

və neft sənayesindən başqa sahələrin zəif inkişaf dövlətin öz gəlirlərini formalaşdırmaq üçün vergiyə əsas yer verməsinə səbəb olur.

Düzdür, iqtisadiyyatın belə zəif inkişafı bir sıra səbəblərlə əlaqədardır. Buna ölkənin keçid iqtisadiyyatında olması, Ermənistanın təcavüzkar hərbi müdaxiləsi, müstəqilliklə bağlı iqtisadi əlaqələrin zəifləməsi və s. misal göstərmək olar.

Amma bunlar hesab edək ki, keçmişdə qalıb. Gəlin gələcəyə ümidlə baxaq və gələcəyimizin sağlam formalaşması üçün birlikdə səy göstərək.

Mənim dövlət gəlirlərinin artırılması üçün bir sıra təkliflərin var. Onlar aşağıdakılardır:

1. İqtisadiyyatın kompleks inkişafı. Yəni neft sektoru ilə yanaşı maşınqayırma, yeyinti, yüngül sənaye sahələrinin inkişafına zəmin yaradılması. Bu sahələrə investisiyanı gücləndirməklə biz dünya bazarına çıxma biləcək və rəqabət qabiliyyəti məhsullar istehsal etmək mümkündür.
2. Turizmin inkişafı. Biz bilirik ki, bu sahə dövlət gəlirlərinin əsas mənbələrindən biri kimi hesab olunur. Azərbaycanın zəngin təbii şəraiti və iqlimi buna imkan verir. Respublikamızda turizmə yararlı ola biləcək bir çox rayonlar mövcuddur. Məsələn, Şəki, Quba, Xaçmaz, İsmayıllı, Lənkəran, Bakı və s. bu sahələrdə istirahət və turizm ocaqlarının yaradılması ilə xarici turistlərin bura cəlb edilməs məqsəduyğun olardı. Çünki bir sıra inkişaf etmiş ölkələr məsələn, İspaniya, İtaliya, Kanada, Türkiyə və s. Dövlət gəlirlərinin əsas hissəsini turizm sahəsində yaradır.
3. Dövlət gəlirlərinin artırılmasında insan kapitalına önəm verilməsi, onun potensialından yararlanma çox böyük fayda verə bilər. Bizcə, bu sahəyə də xüsusi diqqət verilməlidir.

Bu maliyyə bazası əsasında dövlət özünün iqtisadi, siyasi, sosial və hərbi inkişafını təmin edir. Başqa sözlə desək, müstəqilliyimizin qorunması, hər bimizin güclənməsi, xarici aləmdə nüfuzumuzun artması, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün dövlət gəlirlərinin səviyyəsindən və onun səmərəli istifadəsindən asılıdır. Ona görə də dövlət gəlirlərinin artırılması və təkmilləşdirilməsi qarşıda duran əsas iqtisadi vəzifələrdəndir. Bunun üçün isə dövlət gəlirlərinin tərkibi, quruluşu, mənbələri, onun səfərbərliyə alınması metodları və s. kompleks şəkildə analiz edilməlidir.

Dövlət büdcəsinin tərkibinlə təhlillə ehtiyacı olan məsələlərdən biri büdcənin vergili gəlirləridir. Büdcə gəlirləri iqtisadiyyata çox aktiv təsiri olan mürəkkəb bir anlayışdır.

Müasir iqtisadi şəraitdə bu məsələ aktual problem olduğundan, məhz buna görə də mən bu mövzunu seçmişəm və çalışmışam ki, araşdırmalar və təhlillər aparmaqla bu məsələ ilə bağlı bəzi problemləri açıqlayam.

Bazar iqtisadiyyatı dövründə olan Azərbaycanda iqtisadiyyatın mövcud şəraitində büdcənin gəlir bazası daha da möhkəmləndirilməlidir, yəni o ÜDM-nin əhəmiyyətli hissəsini özündə birləşdirməlidir.. Lakin müəyyən məkan və zaman daxilində büdcənin gəlir və xərclərinin uyğun gəlməməsi labüddür və obyektiv zərurətdən doğur.

Ona görə də tədqiqatın məqsədi elə bir fiskal-vergi hədəflərinin öyrənilməsi və təklif edilməsidir ki, bu büdcə gəlirlərinin iqtisadi mahiyyətini açıqlamaq, onun digər makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəsini təhlil etmək, büdcə gəlirlərinin alınma üsullarının və istiqamətlərinin, eləcə də onun daxili və xarici mənbələrinin müəyyən edilməsini təmin etmiş olsun. Lakin, bu zaman elə üsullar, istiqamət və mənbələr seçilməlidir ki, maliyyə – büdcə siyasətinin stimullaşdırıcı effektini neytrallaşdırmayın.

Respublikamızda büdcə gəlirlərinin, xüsusilə onun vergili gəlirlərinin artırılması düzgün fiskal siyasət nəticəsində mümkün ola bilər. Bunun

reallaşması üçün müəllif tərəfindən aşağıdakı nəzəri və praktiki təkliflər edilmişdir:

- Bütçənin vergili gəlirlər bazasının genişləndirilməsi üçün iqtisadiyyatın real sektorunun inkişaf etdirilməsi;
- Birbaşa vergilərin vergitutma bazasının genişləndirilməsi;
- Vergili gəlirlərin dinamikasının ÜDM-nin trendinə korelyasion əlaqəsinin təmin edilməsi;
- Regionlarda sahibkarlığın, turizmin, aqrar və emaləedici strukturların davamlı inkişafının reallaşdırılması.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ölkədə mövcud olan bütçə gəlirləri məsələsinin öyrənilməsi və təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, bütçə gəlirlərinin iqtisadiyyata təsiri praktiki müstəvidə öyrənilməlidir.

Məhz bu səbəbdən də Maliyyə Nazirliyi tərəfindən bütçə gəlirlərinin optimallaşdırılması ilə bağlı kompleks tədbirlər işlənib hazırlanması məqsədə uyğundur. Lakin, qeyd etməliyik ki, respublikamızda Maliyyə Nazirliyinin nəzdində bütçə gəlirləri problemi ilə məşğul olan ayrıca elmi mərkəz yoxdur. Elmi mərkəzin yaradılması isə iqtisadiyyatın müasir dövüründə aktual problem olan bu məsələnin həllində mühüm rol oynaya bilər

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi» Bakı-2000.
2. S.Məmmədov «Maliyyə» Bakı-1997.
3. М.Б.Романовский «Финансы» 2007.
4. «Maliyyə» (dərslük). Bakı-2001.
5. «Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi» Bakı-2002.

6. Дробозина Л.А. «Финансы», Москва – 2010.
7. «Ekspert» jurnalı 8-9, 2000-ci il.
8. «Azərbaycan» qazeti, 17.10.2011 və 21.01.2012.
9. İnternet şəbəkəsi – www.maliyye.gov.az
10. «İqtisadiyyat» qazeti 03.06.2012.
11. Ş.Bədəlov «Büdcə sistemi», Bakı-2003.
12. «Azərbaycan Respublikası statistikasını» Bakı-2006.
13. Məmmədov «Beynəlxalq valyuta kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi», Bakı-2001.
14. Лобанова Е.М. «Финансы», 2013.
15. А.М.Таğıева «Bazar iqtisadiyyatın əsasları», Bakı-2000.
16. Həsənlі M. «Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin vergi sisteminin formalaşdırılması», Bakı-2002.
17. Глищенко М.В. «Финансы» 2008.
18. Улкина Е.М. «Справочник финансиста», 2012.
19. Дробозина Л.А. «Финансы», Москва-2006.
20. F.Quliyev. Dövlət gəlirləri, Bakı-2002.
21. Бабич Г.В. Государственная и муниципальные финансы.Москва-2011.
22. www.economy.gov.az
23. www.maliyye.gov.az
24. www.cbar.az
25. www.scs.gov.az

**AZ.DİU-nun magistrantı Quliyev Coşqun Rauf oğlunun
“Dövlət büdcəsinin vergili gəlirlərinin artırılması istiqamətləri”
mövzusunda yazdığı dissertasiya işinin**

R E F E R A T I

Mövzunun aktuallığı. Yaşadığımız son on illik Azərbaycan iqtisadiyyatında görülən işlərin, əldə olunmuş nailiyyətlərin miqyası baxımından böyük tarixi inkişaf dövrüdür. Bu mənədə ötən on ildə iqtisadi inkişafın konseptual

əsaslarını nəzərdən keçirmək və əldə edilmiş nəticələri təhlil etmək böyük maraq kəsb edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, 10 illik qısa tarixi inkişaf dövründə ölkədə iqtisadi quruculuq sahəsində əldə edilən uğurlar nə qədər çətin olsa da həyata keçirilən müstəqil dövlət quruculuğunun güclü sosial-iqtisadi bazasının formalaşdırılmasında həlledici rol oynamışdır.

Bazar münasibətlərinə doğru hərəkət etdiyimiz bir vaxtda yeni sistemin tərkibində mühüm rol oynaya biləcək məsələlərdən biri maliyyə sistemidir. Maliyyə sisteminin aparıcı həlqəsini isə dövlət maliyyəsi təşkil edir ki, onun da mühüm elementlərindən biri dövlət büdcəsidir. Dövlət büdcəsi isə iqtisadiyyatda çox önəmli əhəmiyyətli rol oynayır. Hər bir dövlətdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının da müstəqillik əldə etdikdən sonra, istehsal münasibətlərinin yeniləşdiyi və iqtisadiyyatına dünya pəncərəsi açıldığı dövrdə stabil maliyyə bazasının və dövlət gəlirlərinin strukturunun dəyişməsi zərurəti də meydana çıxdı.

Bu maliyyə bazası əsasında dövlət özünün iqtisadi, siyasi, sosial və hərbi inkişafını təmin edir. Başqa sözlə desək, müstəqilliyimizin qorunması, hərbinizin güclənməsi, xarici aləmdə nüfuzumuzun artması, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması üçün dövlət gəlirlərinin səviyyəsindən və onun səmərəli istifadəsindən asılıdır. Ona görə də dövlət gəlirlərinin artırılması və təkmilləşdirilməsi qarşıda duran əsas iqtisadi vəzifələrdəndir. Bunun üçün isə dövlət gəlirlərinin tərkibi, quruluşu, mənbələri, onun səfərbərliyə alınması metodları və s. kompleks şəkildə analiz edilməlidir.

Dövlət büdcəsinin tərkibinlə təhlillə ehtiyacı olan məsələlərdən biri büdcənin vergili gəlirləridir. Büdcə gəlirləri iqtisadiyyata çox aktiv təsiri olan mürəkkəb bir anlayışdır.

Müasir iqtisadi şəraitdə bu məsələ aktual problem olduğundan, məhz buna görə də mən bu mövzunu seçmişəm və çalışmışam ki, araşdırmalar və təhlillər aparmaqla bu məsələ ilə bağlı bəzi problemləri açıqlayam.

Tədqiqatın məqsədi. Bazar iqtisadiyyatı dövründə olan Azərbaycanda iqtisadiyyatın mövcud şəraitində büdcənin gəlir bazası daha da möhkəmləndirilməlidir, yəni o ÜDM-nin əhəmiyyətli hissəsini özündə birləşdirməlidir.. Lakin müəyyən məkan və zaman daxilində büdcənin gəlir və xərclərinin uyğun gəlməməsi labüddür və obyektiv zərurətdən doğur.

Ona görə də tədqiqatın məqsədi elə bir fiskal-vergi hədəflərinin öyrənilməsi və təklif edilməsidir ki, bu büdcə gəlirlərinin iqtisadi mahiyyətini açıqlamaq, onun digər makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəsini təhlil etmək, büdcə gəlirlərinin alınması üsullarının və istiqamətlərinin, eləcə də onun daxili və xarici mənbələrinin müəyyən edilməsini təmin etmiş olsun. Lakin, bu zaman elə üsullar, istiqamət və mənbələr seçilməlidir ki, maliyyə –büdcə siyasətinin stimullaşdırıcı effektini neytrallaşdırməsin.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Mövzuda tədqiqatın obyektı dövlət büdcəsidir. İlk növbədə dövlət büdcəsi, onun makroiqtisadi sabitliyin təmin olumasında rolu təhlil edilir. Tədqiqatın predmeti isə vergili gəlirlərdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş qanunlar, Mərkəzi Bank, İqtisadi İnkişaf və Maliyyə Nazirliklərinin, Dövlət statistika komitəsinin hesabatları, bu sahədə nəşr edilmiş elmi ədəbiyyat, kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilmiş məlumatlar və s. təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Respublikamızda büdcə gəlirlərinin, xüsusilə onun vergili gəlirlərinin artırılması düzgün fiskal siyasət nəticəsində mümkün ola bilər. Bunun reallaşması üçün müəllif tərəfindən aşağıdakı nəzəri və praktiki təkliflər edilmişdir:

- Büdcənin vergili gəlirlər bazasının genişləndirilməsi üçün iqtisadiyyatın real sektorunun inkişaf etdirilməsi;
- Birbaşa vergilərin vergitutma bazasının genişləndirilməsi;

- Vergili gəlirlərin dinamikasının ÜDM-nin trendinə korelyasion əlaqəsinin təmin edilməsi;
- Regionlarda sahibkarlığın, turizmin, aqrar və emaledici strukturların davamlı inkişafının reallaşdırılması.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ölkədə mövcud olan büdcə gəlirləri məsələsinin öyrənilməsi və təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, büdcə gəlirlərinin iqtisadiyyata təsiri prartiki müstəvidə öyrənilməlidir.

Məhz bu səbəbdən də Maliyyə Nazirliyi tərəfindən büdcə gəlirlərinin optimallaşdırılması ilə bağlı kompleks tədbirlər işlənilib hazırlanması məqsəduyğundur. Lakin, qeyd etməliyik ki, respublikamızda Maliyyə Nazirliyinin nəzdində büdcə gəlirləri problemi ilə məşğul olan ayrıca elmi mərkəz yoxdur. Elmi mərkəzin yaradılması isə iqtisadiyyatın müasir dövründə aktual problem olan bu məsələnin həllində mühüm rol oynaya bilər.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiyanın quruluşu referatdan, girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən və istifadə olunmuş ədəbiyyatdan ibarətdir. Birinci fəsil üç sualdan ibarət olmaqla büdcə sistemində aid nəzəri məsələləri əhatə edir. İkinci fəsil üç sualı əhatə etməklə, müasir dövrdə Azərbaycanda fiskal siyasət və onun iqtisadiyyatın tənzimlənməsində rolu, onun makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəsi və maliyyələşdirilmə mənbələri təhlil olunur.

Nəhayət, üçüncü fəsil fiskal idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məsələləri və dünya təcrübəsində büdcə mənbələrinin araşdırılması və Azərbaycana tətbiqinin qiymətləndirilməsi öyrənilir.

РЕЗЮМЕ

Расширение налоговых доходов бюджета и его методов в мобилизации ВВП вызывает постоянное соприкосновение налогов с участниками процесса

производства, что обеспечивает ему реальные возможности влиять на экономику страны, на все стадии воспроизводственного процесса.

Налоги и их функции отражают реальные базисные отношения, т.е. объективные закономерности движения налоговых отношений. Эти отношения используются государством в налоговой политике через широкий арсенал различного рода надстроечных инструментов (налоговых ставок, способов обложения, льгот и т.п.), составляющих налоговый механизм.

Налоговый механизм – представляет собой совокупность организационно-правовых норм и методов управления налогообложением.

Налоговое регулирование охватывает хозяйственную жизнь страны, структуру производства, накопление капитала, личное потребление и прочие. Цель такого регулирования: создание общего налогового климата для внутренней и внешней деятельности компаний (особенно для их инвестиционной деятельности) и обеспечение налоговых условий для стимулирования приоритетного отраслевого и регионального направления движения капитала. Роль налогов как субъективное явление надстроечного порядка тесно связана с деятельностью государства.

S U M M A R Y

Extension of tax revenues and its mobilization techniques GDP is constant contact with stakeholders taxes production that gives it a real opportunity to influence the economy of the country, at all stages of the reproductive process.

Taxes and their functions reflect real basic relations, ie an objective laws of motion of tax relations. These relationships are used in the state fiscal policy across a wide arsenal of different kinds of superstructures instruments (tax rates, methods of taxation, benefits, etc.), sostavlyayushey tax mechanism.

Tax mechanism - is a set of organizational and legal standards and management practices taxation.

Tax regulation covers the economic life of the country, the structure of production, capital formation, private consumption, and others. The purpose of this regulation: the creation obshego tax climate for domestic and foreign activities of companies (especially for their investment activity) and providing tax environment to stimulate priority sectoral and regional driving directions kapitala. Rol taxes as a subjective phenomenon superstructure order is closely related to the activities of the state.

